

PHILOLOGICA III.

KAZAN TÜRKÇESİNE AIT DİL YADİGÂRLARI

T. HALASI KUN

Kazan Türkçesinin tarihi ile türkologlar, şimdiye kadar, ciddi bir şekilde meşgul olmamışlardır. Bunun için bu lehçenin tarihi hakkındaki bilgilerimiz oldukça noksandır. Bu hususta bildiklerimiz, daha çok, Kazan şehri etrafında yaşayan kavimlerin dillerindeki Kazan unsurlarına ait eserlerden elde edilen birtakım neticelerden ibarettir. Kazan Türkçesi vocalismusunun tarihine ait anameseleleri teşkil eden vocalis kaymalarının yayılma sahasını ve tarihini bu eserlerden öğrenmekteyiz.¹ Kazan Türkçesinde consonantismusun tarihine ait bazı ikinci derecedeki meseleleri de bu eserler aydınlatmaktadır.² Kazan lehçesiyle diğer Türk lehçeleri arasında yapılan mukayeselerin yardımıyla mühim bir-iki kaide de tesbit edilebilmiştir. Bu mukayese neticesinde Kazan Türkçesinin Kıpçak dil kolunun³ Volga zümresine⁴ mensup olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Karatay Mordvinlerinin konuştukları lehçenin Kazan Türkçesinin daha eski bir merhalesinden başka bir şey olmadığı hakkında da bazı fikirler ortaya atılmıştır.⁵ Bütün bunlara rağmen, Kazan Türkçesi tarihinin hemen tamamıyla meçhul bir saha olduğu söylenebilir.

Halbuki bu meselenin ihmali doğru değildir. Kazan Türkçesi, *synchronique* bakımdan Kazak veya Kırım Türkçesinden mühim olmamakla beraber, tarihî bakımdan, Kıpçak koluna mensup her hangi bir Türk kavminin lehçesinden daha ehemmiyetlidir. Kazan Türkleriyle alâkali meselelerin tetkikinde bunların Volga Bulgar İmparatorluğunun çekirdeğini teşkil eden mntakada yaşadıklarını, hattâ medeniyet, ticaret ve günlük hayattaki rollerinin bu imparatorluk sekenesinin rollerine pek benzediğini⁶ unutmamalıyız. Kazan Türkleriyle Bulgarların tarihî bakım-

¹ H. Paasonen, Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen: JSFOu XV 2: 12-19; M. Räsänen, Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen: MSFOu L, 14-19 ve 90-98; Y. Wichmann, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Votjakischen mit Rücksicht auf das Syrjänische: MSFOu XXXVI, 48-49.

² Paasonen: JSFOu XV 2: 9. ve müt. s.

³ L. Ligeti'nin Türk dillerindeki consonansların sonorisatio hâdisesi üzerine kurduğu ve Macar Dilbilgisi Cemiyyetinin 1938 senesi celsesinde okuduğu tasnifine göre.

⁴ Vocalis kayması hâdisesine göre Volga zümresini asıl Kazan Türkleriyle Mişer, Tepter, Başkurt ve Tobol Türklerinin lehçeleri teşkil etmektedir.

⁵ H. Paasonen, Die sogenannten Karataj-Mordwinen oder Karatajen: JSFOu XXI 1: 41.

⁶ Bu rol benzerliğinin en güzel ifadesi Kazan şehri etrafındaki kavimlerin Kazan Türkçesinden aldıkları kelimelerdir. Bu kelimeler, aynı dilin Çuvaşçadan alınmış keli-

dan da münasebetleri olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Hattâ Bulgar İmparatorluğunun sonu ile Kazan devrinin başlangıcı arasında, Moğol istilâsı hariç, gözle görülür mühim bir fâsıla da mevcut değildir. Bu iki devrin birbirine ne kadar bağlı olduğunu, istihale devrinin yadigarları en güzel bir şekilde ispat etmektedir. Kazan Hanlığının kurucusu Uluğ Muḥammad, sikkelerini XV. asırda da eski başşehirde darbettirmiştir.⁷ Diğer taraftan Volga Bulgar İmparatorluğu sahasında yazılan "Bulgarca,, eserler, ister Batı-Türkçeye, ister Doğu-Türkçeye ait olsun, Kazan Hanlığı devrinde vücuda gelmişlerdir. Zaten Kazan şehrinin kuruluşu meselesi de iki devrin birbirine pek bağlı olduğunu göstermektedir.⁸ Bu bağın kuvvetini gösteren bir cihet daha vardır. A. Yakubovskiy tarafından neşredilen "Altın Orda,, başlıklı eserde⁹ ehemmiyetle tebarüz ettirilen bu cihet, Moğol akınının, Batu ulusu mıntakasında mühim bir kavmi tahavvül yapmamış olmasıdır. Kıpçaklar, Moğol akınından önce olduğu gibi, ondan sonra da Deşt-i Kıpçak'ta oturmuşlar ve bu bozkırlarda başlıca rolü oynamakta devam etmişlerdir. Aynı şekilde bazı Oğuz kabileleri, Moğol akınından önceki zamanlarda olduğu gibi, Moğol akınından sonra da Hvarezm civarında bulunmuşlar ve Altın Orda mıntakasında XIV. asır boyunca meydana gelmiş olan edebî dil üzerine kuvvetli bir tesir icra etmişlerdir. Bizi alâkadar eden Bulgarlar, Yakubovskiy'in eserine göre, Moğol akınından sonra da Volga boyu tüccarları olarak kalmışlardır. Aynı müşahedelere Kazan Türklerinin teşekkülü hakkındaki son yazılarda da raslanmaktadır. Bu yazılarda bazı yersiz iddialar bulunmakla beraber, Bulgar Türkleriyle Kazan Türkleri arasındaki *archéologique*, tarihî,¹⁰ lisani,¹¹ *ethnographique*¹² ve *anthropologique*¹³ münasebetlerin açıkça tebarüz ettirilmesi doğru bir hareket olsa gerektir.

Bütün bunlara istinaden bugünkü Kazan Türklerinin yalnız coğrafya, medeniyet veya tarih bakımlarından değil, kavmi ve bilhassa dil bakımlarından da Volga Bulgarlarının bir kısmıyla münasebette

meleriyle muvazi olarak sıralandıkları zaman, mânalı bir şekil arz ederler. Çeremişçedeki Çuvaş ve Kazan Türk unsurlarının muvazilliğini göstermek bakımından, Räsänen'in eseri alâka vericidir (95. ve müt. ş.).

⁷ Encyclopédie de l'Islâm II, 887. s.

⁸ H. Paasonen, Der Name der Stadt Kazan: Finnisch-Ugrische Forschungen VI, 111 - 114.

⁹ B. Grekov - A. Yakubovskiy, Zolotaya Orda. Leningrad, 1937. 1 - 130. s.

¹⁰ A. P. Smirnov, K voprosu o proisxoždenii tatar Povol'ya: Sovetskaya Êtnografiya (1946) 3: 50.

¹¹ L. Zalyay, K voprosu o proisxoždenii tatar Povol'ya (po materialam yazıka): Sovetskaya Êtnografiya (1946) 3: 92.

¹² N. İ. Vorob'ev, Proisxoždenie kazanskix tatar po dannım êtnografii: Sovetskaya Êtnografiya (1946) 3: 86.

¹³ T. A. Trofimova, Êtnogenez tatar Srednego Povol'ya v svete dannix antropologii: Sovetskaya Êtnografiya (1946) 3: 74.

bulduklarını, Kazan Türkçesinin Volga Bulgar İmparatorluğunun Doğu-Türkçe dilini konuşan ve sonraki zamanlarda bilhassa Kıpçak zümresine mensup bir Türk lehçesinin karışmasından vücuda gelmiş olduğunu kolaylıkla tahmin edebiliriz. Fakat bu faraziyenin doğruluğunu, hiç olmazsa filologya bakımından ispat etmek, Volga Bulgar İmparatorluğunun Doğu-Türk diline ait ve elde mevcut kayıtlardan daha bol malzeme meydana çıkıncaya kadar, mümkün olmayacaktır.

Volga Bulgar İmparatorluğunun Doğu-Türk kısmıyla Kazan Türkleri arasındaki münasebetler meselesini halletmek için, bir taraftan şimdiye kadar elde edilen Volga Bulgar İmparatorluğu Doğu-Türkçesine ait bilginin genişletilmesi, diğer taraftan, Kazan Türkçesi yadigârlarının meydana çıkarılması ve araştırılması lâzımdır. Volga Bulgar İmparatorluğunun Doğu-Türkçesine ait tetkiklerin mahiyeti hakkında bir fikir verebilmek için, birkaç noktaya işaret etmek istiyoruz.

Volga Bulgar İmparatorluğunun Doğu-Türkçesi hakkında başlıca kaynak "Bulgar mezar kitabeleri,, adıyla anılan yadigârlardır. Bunlardan ve diğer bu türlü eserlerden¹⁴ başka, Türk lehçelerine ait şimdiye kadar ele geçmemiş Arapça ve Farsça kitaplardan da bol malzeme beklemekteyiz. Bugüne kadar ele geçmiş olan dil malzemesinin büyük bir kısmı Türkistan ve bilhassa Doğu-Türkistan ve Mısır'da meydana çıkmış olduğu için, müellifleri Bulgar-Kazan sahası hakkında pek az bilgi vermişlerdir.¹⁵ Fakat Hvarezm-Saray mıntakasında yazılmış

¹⁴ Diğer eserler demekle burada mezar kitabeleri dışındaki kitabeleri kast etmekteyiz. Bulgar şehri veya civarından şimdiye kadar ele geçen bu çeşit kitabeler, istisnasız, Arapçadır. Bu mesele hakkında S. Malo v'un Zamok iz Bilyarska s arabaskoy nadpis'yu (Zapiski Kollegii Vostokovedov II, 155 - 162) başlıklı yazısına bakınız. Mafih yapılacak kazılardan yalnız *épi-graphique* değil, başka malzeme de beklenebilir. Bu malzemenin en güzel misalini, 1931-de Engels şehri yakınlarında yapılan bir kazı neticesinde ele geçen ve XIII. asra ait, kayın ağacı üzerine Uygur harfleriyle yazılmış olan Moğolea-Türkçe dil yadigârı teşkil etmektedir. (Yakubovskiy'in eserinin 129. sayfasına bakınız.)

¹⁵ Bu sahalarda yazılmış eserlerde nadiren Bulgar-Kazan mıntakasına ait kayıtlar da bulunmakla beraber, bunlardan lâyikeyle istifade edilememektedir. Zira bu eserlerin Bulgar-Kazan mıntakası hakkında verdikleri mahdut bilgiler bile hatalarla doludur. Daha çok Doğu-Türk kavimlerini tanıyan Kaşgarlı Bulgar-Kazan sahasındaki Türk kavimleri hakkında ancak ikinci veya üçüncü elden pek az malûmat sahibi olmuş ve Bulgarların dili için, birkaç şahıs adı hariç, ancak üç kelime (*qanaq* 'tereyag', *azaq* 'ayak' ve *avus* 'balmumu') vermiştir. *qanaq* kelimesinin *critèreleri* yoktur; *azaq* gayet umumî bir kelimedir; *avus* ise Çuvaşçadan başka (Paasonen: *ivis* 'Wachs') Kıpçak lehçelerinde de geçmektedir. Bu sebeple Bulgar İmparatorluğunun dil durumu hakkında yalnız Kaşgarlı'ya dayanarak, katî bir netice elde edilemez. Kaşgarlı'nın bu sahaya ait tanıkları yalnız az olmakla kalmamakta, ayrıca birçok yanlışları da ihtiva etmektedir. Kaşgarlı'nın Kıpçak dili hakkında vermiş olduğu *critèrelere*nin çoğu doğru değildir. Bu dil *critèrelere* hakkında Divanın mukaddimesine (I, 31-36. s.; Almanca tercümesi: C. Brockelmann, Mahmud al-Kas'ghari über die Sprachen der Türken; KCSA I, 38-40) ve T. Kowalski'nin Karaimische Texte im Dialekt von Troki (Krakow, 1929) başlıklı eserinin LII. sayfasına bakınız.

lûgatlerin, Bulgar-Kazan sahası bakımından, büyük bir değer taşımakta olduklarını da ehemmiyetle kaydetmeliyiz. Bu mıntakada yazılmış eserlerden bilhassa Muḥammad bin Kaïs'in XIII. asra ait olup, şimdiye kadar elimize geçmemiş bulunan *Qaṅlı* lûgatinden kıymetli malzeme beklenebilir.¹⁶ Bu lûgatten başka, vaktiyle Bulgar şehrinde hazırlanmış eserlerde¹⁷ daha bol malzeme bulunabileceğini ilâve edebiliriz. Bunların dışında, Volga Bulgar İmparatorluğunun Doğu-Türkçesi hakkında, ilk defa Paasonen'in Karatay Mordvinlerine ait araştırmalarında tatbik edilmiş olan usul de, kıymetli malzeme temin edebilir. Bu usul Finugor dillerindeki Kazan unsurlarının Moğol devrinden önceki Çuvaşçaya benzemiyen, yani Bulgar devrinin Doğu-Türk bölümüne mensup olan kısımlarının ayırılmasından ibarettir.¹⁸

Volga Bulgar İmparatorluğunun Doğu-Türk kısmıyla Kazan Türkleri arasındaki münasebetleri aydınlatabilmek için, Kazan Türk devrine ait dil yadigârlarının incelenmesi de lâzımdır. Fakat bu hususta elimize, son zamanlara kadar, ancak pek az malzeme geçtiği için, Kazan Türkçesinin tarihi şimdiye kadar tetkik edilememiştir.

Kazan Türkçesinin en eski yadigârı, kısa bir müddet Kazan'da hükümdarlık etmiş olan¹⁹ Kırım hükümdarı Şahib Girey tarafından, 1523-te Kazan şehri halkına verilmiş bir tarhanlık yarlığıdır. Son zamanlara kadar Kazan Türkçesinin biricik yadigârı olan bu vesika ile Seyid Vaxidov²⁰ ve Abdullah Battal (Taymas)²¹ meşgul olmuşlardır. Mamafih bu yazılar bahis mevzuu yarlığın *philologique* tahlilini yapmakla beraber, dil tarihi bakımından yapılacak araştırmalar için tamamiyle sağlam bir esas teşkil etmemektedir.

¹⁶ P. M. Melioranskiy, Arab filolog o turekom yazıkë (S.-Peterburg, 1900. VIII. s.); Köprülüzade M. Fuat, Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar, İstanbul, 1934. 155. ve müt. s.

¹⁷ Ahmet Zeki Velidî, Hvarezm'de yazılmış eski Türkçe eserler: TM II, 335; Köprülüzade Mehmet Fuat, Türk edebiyatı tarihi, İstanbul, 1926. 350. ve müt. s.

¹⁸ Paasonen: JSFOu XXI 1: 41-51. Buna benzer görüşlere Paasonen'in Mordvin dilindeki Türk unsurlarına dair eserinde de raslanmaktadır. Bu eserde (JSFOu XV 2: 22) Paasonen, Mordvinedeki Çuvaş ve Kazan unsurlarından başka, diğer Türk lehçelerine ait kelimelerin mevcudiyetini tesbit etmiştir. Fakat bir-ikisinin Kazakçadan alındığını söylemekle beraber, bu kelimelerin menşei hakkındaki fikrini açıklamamıştır.

¹⁹ Encyclopédie de l'İslâm II, 887. ve müt. s.

²⁰ Seyid Vaxidov, İssledovanie yarlıka Saxib Girey xana: İzvestiya Obşçestva Arxeologii, İstorii i Ètnografii pri Kazanskom Gosudarstvennom Universitete imeni V. İ. Lenina II, vip. I, 61-92; Hadı Atlası f Kazân Hânlığı (Kazan, 1914) başlıklı eserinde bu yarlığın bir kısmını neşretmişti (W. Barthold: Encyclopédie de l'İslâm II, 888. s.; Abdullah Battal, Kazan yurdunda bulunmuş tarihî bir vesika, Sahip Girey han yarlığı: TM II, 81).

²¹ Battal: TM II, 75-101.

Kazan'da tanzim edilmiş buna benzer başka bir yarlık şimdilik elimize geçmemiştir. Bununla beraber tarihi kayıtlarımıza dayanarak, Kazan Türklerinin işgal ettikleri sahanın, yalnız Kazan'a ve yakın havalisine münhasır kalmayıp daha geniş mıntakalara yayılmış olduğunu ve aynı zamanda bunların, tıpkı mefruz selefleri Bulgar Türkleri gibi, Volga boyunca her tarafta pek faal bir rol oynadıklarını dikkat nazarına alınca, Kazan Türkçesi yadigârlarının yalnız Kazan şehrine münhasır kalmıyacağını, vaktiyle Kazan Türklerinin buldukları bütün mıntakalarda da araştırılması icabettiğini kolayca anlarız. Buna dayanarak son zamanlarda birçok araştırmacının dikkatini çekmiş olan ve umumiyetle Altın Orda İmparatorluğunun Volga boyundaki merkezinden (Taht ilinden) gelen XV. asra ait yarlıkların dilinin Kıpçak sahası içinde Kazan Türkçesiyle bir yakınlık gösterip göstermediği meselesini ortaya atabiliriz. Bu meselenin müspet şekilde halli Kazan Türkçesinin tarihi bakımından pek mühim olacaktır. Çünkü bu suretle Kazan ve havalisi dışında ele geçen dil yadigârları da dikkat nazarına alınabilir ve Kazan Türkçesiyle Bulgar devri Doğu-Türkçesi arasındaki münasebet meselesi, daha bol malzemeye dayanılarak, tetkik edilebilir.

Sayısı dörde varan bu vesikaların siyasi yarlıklar olduklarını, dil ve üslûplarının birbirine tamamiyle uyduklarını söylemeliyiz. Bunların dördü de Altın Orda İmparatorluğunun son hükümdarları tarafından Osmanlı padişahlarına gönderilmiştir. Tarihi sebeplere ve yarlıkların tarihlerine bakarak, — Dneper nehri yakınında yazılmış olanı hariç — üçünün Altın Orda merkezinde, Saray'da veya Saray civarında yazılmış olmasının muhtemel olduğunu ve daha çok tesadüf neticesi olarak, Dneper nehri yakınlarında yazılmış olanı da dahil olmak üzere, dördünün de Saray damgasını taşımakta olduğunu söyleyebiliriz. Bu itibarla, bu vesikalar Saray yarlıkları olarak adlandırılabilir.

Bu vesikalardan birincisi 1428-de yazılmış olup, Kazan Hanlığının kurucusu, Uluğ Muḥammad'a, ikincisi 1466-da yazılmış olup, Küçük Muḥammad'ın oğlu Maḥmūd'a, 1465/1466 ve 1477 yıllarında yazılan üçüncü ve dördüncüsü ise, Küçük Muḥammad'ın diğer oğlu Aḥmad'a aittir. Saray yarlıklarını yazdıran şahıslar arasındaki münasebeti daha iyi anlayabilmek için, Küçük Muḥammad'ın Uluğ Muḥammad'ın büyük hasmı olduğunu, Uluğ Muḥammad'ın 1437-de Küçük Muḥammad'ın zoriyle Saray şehrini terk ederek, sonradan Kazan Hanlığını kurmuş bulunduğunu da ilâve edelim.

Yarlıklar Topkapı Müzesindedir. En eskisi Akdes Nimet Kurat tarafından bulunmuş ve tetkik edilmiştir.²² Maḥmūd'a ait olan ikinci

²² Akdes Nimet Kurat, Kazan hanlığını kuran Uluğ Muhammet hanın yarlığı [=UMY]. İstanbul, 1937. 1-36. s. ve yarlığın fotografyası; Akdes Nimet Kurat, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler [=AOY]. İstanbul, 1940. 6-36. s.

yarlığı Kurat ve ben ele almış²³ ve birbirimizden habersiz olarak neşretmiştik.²⁴ Üçüncü yarlığa, yani Aḥmad'ın birinci yarlığına, Topkapı Müzesinde biz rasladık ve Maḥmūd'un yarlığıyla birlikte neşrettik. Dördüncüsünü, yani Aḥmad'ın ikinci yarlığını vaktiyle Fevzi Kurtoğlu bulmuş ve neşretmişti.²⁵ Aynı yarlık, Kurtoğlu'dan sonra Kurat tarafından da tetkik edilmiştir.²⁶ Kurat'ın birinci eseri Saray yarlıklarının tetkiki sahasında atılmış ilk adımdır. Aynı müellifin ikinci eseri birçok tarihî meseleleri aydınlatmakla beraber, filologya bakımından tenkid edilebilecek mahiyettedir.²⁷ Bizim yazımıza gelince, bu daha çok yarlıkların *philologique* tahliline tahsis edilmiştir.

Daha 1942-de çıkmış olup, bugün artık birçok bakımlardan eskimiş bulunan bu yazımızda Maḥmūd ve Aḥmad'a ait yarlıkların dilini Kazan Türkçesiyle birleştirmiştik. Bu birleştirmeye ve o zamanki bilgilerimize istinaden²⁸ Maḥmūd'la Uluğ Muḥammad'ın oğlu Maḥmūd'un aynı hükümdar olduğu fikrini ileri sürmüştük (147. s.). Bu suretle Uluğ Muḥammad'ın ve Maḥmūd'un yarlıklarını Kazan şehrine bağlamakla beraber, Aḥmad'ın bunlara benzeyen iki yarlığını hiçbir yere bağlayamamış ve bu yarlıklar arasındaki yakınlığı izah edememiştik. Ancak Kurat'ın ikinci eserinde (22. ve müt. s.) Uluğ Muḥammad ile Küçük Muḥammad'ın değil aynı şahıs, hattâ kardeş bile olmadıkları, ancak akraba oldukları ve Saray yarlıklarının ikincisinde adı geçen Maḥmūd'un Uluğ Muḥammad'ın oğlu olmayıp, Küçük Muḥammad'ın oğlu olduğu ve bu suretle Maḥmūd'la Aḥmad'ın kardeş oldukları tesbit edildikten sonra,²⁹ bütün bu güçlükler ortadan kalkmıştır. Böylelikle dört yarlık arasındaki dil ve üslup yakınlığı da kendiliğinden anlaşılmıştır.

Bu başlangıçtan sonra, şimdi bu yarlıkların tahliline girişebiliriz. Yarlıklara ait umumi bilgileri verdikten sonra metin ve tercümeleri ve metinlere ait *philologique* açıklamalarımızı vereceğiz. Aynı zamanda yarlıkların dili ile Kıpçak lehçeleri ve bilhassa bugünkü Kazan Türkçesi arasındaki benzerliklere dikkati çekeceğiz. Kazan ağızlarındaki şekillerin kâfi gelmediği yerlerde, diğer Kıpçak lehçelerine ait tanıklar da zikredilecektir. Nihayet yarlıklardaki dilin Kazan Türkçesinin daha eski bir merhalesi olduğuna ait delillerimizi hulâsa edeceğiz.

²³ Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu. I. fasikül. İstanbul, 1938. 39. s.

²⁴ Kurat, AOY 37-45. s.; T. Halasi Kun, Monuments de la langue tatare de Kazan. Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata. Budapestini, 1942-1947. 138-155. s.

²⁵ Fevzi Kurtoğlu, Son Altun Ordu hükümdarının Osmanlı hükümdarı Mehmet II. ye bir mektubu: Belleten II 5.6: 247-250.

²⁶ Kurat, AOY 48-60. s.

²⁷ Fuad Köprülü, Altın Ordu'ya ait yeni araştırmalar: Belleten V 19: 403-407; Abdullah Taymas, Yarlıklara dair: TM VII-VIII, 356-362; Halasi Kun, a. m. 143. ve müt. s.

²⁸ Encyclopédie de l'İslâm II, 848. s.

²⁹ Kurat, AOY 17-30 ve 44. s.

I

Uluğ Muḥammad'ın yarlığı

UMUMİ BİLGİLER

Bulunduğu yer: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No. E. 10202.¹

Gönderildiği şahıs: II. Murat.

Yazıldığı tarih: 14 mart 1428.²

Ölçüsü: 203 × 28 cm; meşin tomar içine sarılmış; 19 satırdan ibarettir; satır aralıkları 8 - 10 cm. Kâğıdı: Kurat'a göre, Türkistan kâğıdıdır;³ hatırımda iyi kalmışsa,⁴ filigranı yoktur; oldukça iyi durumda bulunan kâğıt altı parçadan ibaret olup, birbirine yapıştırılmıştır; kâğıdın sağ kenarı sararmıştır; 13. satırın sonu çok yıpranmıştır. Yazısı: Bir nevi divanidir. Mürekkebi: Umumiyetle siyah; 1. ve 2. satır tamamen, diğer satırlarda bazı kelimeler yaldızlıdır.

Mührü: 3. satırın başında, 6. satırın ortası altında, 9. satırın ortası altında, 12. satırın başında, 18. satırın ortasında olmak üzere, yarlıkta beş nişan (mühür)⁵ bulunmaktadır; nişan kenarlarının uzunluğu 6 × 6 cm ve yaldızlı; nişanın içinde ve kenarında kûfi hattiyle yazılmış şu iki ibare bulunmaktadır:

1. السلطان المادل محمد خان

2. لا اله الا الله محمد رسول الله من عدل ملك من ظلم هلك

Fotografyası: Kurat, UMY ilâve; Kurat, AOY 161-166. s.

YARLIĞIN METNİ VE TERCÜMESİ

- | | | |
|---|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1 | حق تعالى ⁶ عنایتیلا ⁷ محمد پیغامبر معجزاتیلا ⁷ | Tanrının inayeti, Muhammet peygamberin mucizeleriyle. |
| 2 | محمدین ⁸ غازی مرادقا ⁹ | Muḥammad'tan gazi Murat'a. |
| 3 | سلام بورونفی ¹⁰ خان اغالاریمیز ¹¹ برلا ¹²
سزینک ¹³ روم ولایتین ¹⁴ میلکان ¹⁵
اتالارینکیز | Selâm. Evvelki han ağalarımızla sizin Rum vilâyetini idare eden atalarınız |
| 4 | اغالا[ر]ینکیز برلا ایلجی کلاجی ¹⁶ ایشب ¹⁷
بولاک ¹⁸ سلام ایشب ¹⁹ بازركان ²⁰
اورتاق ²¹ | ve ağalarınız karşılıklı olarak birçok kere elçi ve tercüman gönderip, birçok kere hediye ve selâm alıp verip tacirler kervan halinde |
| 5 | پوروشوب ²¹ بخشى بریش کلیش ²² قیلورلار ²²
ارمش ²³ اردوک سونکرا ²⁴ خان اغامز | karşılıklı olarak birçok kere seyahat edip, iyi gidiş geliş kılmışlar. Böyle olduktan sonra han ağamız |

- 6 توقتامیش خان سزینک²⁵ اولوغ بابانکیز
غازی بایزید بیک بیرلا بورونفی یخشی
پوسونجا²⁶ ایلیجی کلای ایشیب
- 7 بولاك سلام الیشیب ایکی سی تی دوستلوق
یخشی لیق اوزا²⁷ ت²⁸ رحمتین کا²⁹
بردی لار³⁰
- 8 بسا³¹ حق تعالی یرلیغاب³² بورونفی خان
اغالاریمیزینک اولوغ اورونفی³³
بیرب تورغان دا³⁴ اوز آرا³⁵
- 9 تورامیز³⁶ تلاشیب³⁷ سونکر اغی زمانه دا³⁸
اوچور³⁹ بولوب تخت براق⁴⁰ قولونا⁴¹
توشوب تورور اردی⁴² بورونفی بیل
- 10 خدای ینک⁴³ عنایتی برلا جرک پوروب
برب براق برلا منصورنی تجوردوق
تختنی ملک نی ت⁴⁴ بزکا بیردی
اولار⁴⁵
- 11 تی ایجق⁴⁶ اوز ایل لارین⁴⁷ الا⁴⁸ جیب
یوریهو⁴⁸ بردی لار⁴⁹ برار⁵⁰ ایکی شار⁵⁰
بیل اوزو⁵¹ قیشالی⁵² تیب⁵³ کوجوب
کلیب تروربز⁵⁴ بسا⁵⁵ سزکا کشی
- 12 ایساک⁵⁶ اولاق⁵⁷ آشورماغای⁵⁸ تیب⁵⁹
ایمادوق بسا سز دین سف برلا⁶⁰
کشی کلکای بیلدوک⁶¹ نجوک⁶²
بولدی کلادی سزینک یخشی
- 13 اتکنونی⁶³ اسان⁶⁴ توکال لیکنی⁶⁵ حاجی
عباد برکه⁶⁶ دین بیلدوک
.....
.....⁶⁷
- 14 دوک بردی ارسا⁶⁸ بز تی تینک
باریسی⁶⁹ برلا بورونفی یخشی لاریمیز
پوسونجا یخشی بریشالی⁷⁰ ارامیز⁷¹
ایلیجی کلای ایشیب سلام
- Toqtamış han, sizin büyük babanız
gazi Beyazıt beyle evvelki iyi
âdete göre, karşılıklı olarak
birçok kere elçi tercüman gön-
derip,
- birçok kere hediye, selâm alıp verip,
ikisi de dostluk ve iyilik üzere
Tanrının rahmetine gittiler.
- Bundan sonra Tanrı merhamet ede-
rek, evvelki han ağalarımızın
ulu yerini verdiği zaman, ken-
dileri arasında,
- prenslerimiz, karşılıklı olarak, mü-
cadele ettiler, sonraki zamanda
[ise] hâdiseler çıktı [ve] taht Ba-
raq eline düştü kaldı. Evvelki yıl
- Tanrının inayetiyle, asker gidip,
Baraq'la Manşūr'u kaçırdık,
tahtı, mülkü Tanrı bize verdi;
onlar
- ise, ancak kendi halklarını alarak,
kaçıp gittiler. Bir-iki yıl, kışı
Özü [yakasında] geçirelim diye
gidip gelmekteyiz. Bundan baş-
ka size kişi
- göndersek, Ulah geçirmeyecek di-
ye göndermedik. Sonra sizden
su yoliyle kişi geleceğini bili-
yorduk; nasıl oldu ise, gelme-
di. Sizin iyi
- şöhretinizi, sağlığını, kusursuzluğu-
nuzu hacı 'İbād'tan—Tanrı be-
reketi üzerine olsun — öğrendik
.....
- devlet verdi, biz dahi Tanrının
yardımıyla, evvelki iyilerimizin
âdeti üzere, birçok kere güzel-
ce gidip geleyim [diye] aramız-
da karşılıklı olarak birçok kere
elçi, tercüman gönderip, selâm

- 15 بولاك لاريمز يتشيب⁷² بازركان اورتاق-
لاريمز يوروش سا⁷³ بكار⁷⁴ بوي⁷⁵
قالور منكو ات⁷⁶ قا⁷⁷ يخشى سي
اول بولغايمو⁷⁸ ايرنه⁷⁹ بسا
- 16 اراميزدا⁸⁰ بو بر كساك⁸¹ اولاق كافرى
كتاروركا⁸² نجوك⁸³ مصلحت بولسا⁸⁴
ايتيب⁸⁵ ايسستكين⁸⁶ قورودين
سف دين⁸⁷ بازركان اورتاق
- 17 يوروب يرلى⁸⁸ مسكين⁸⁹ تيرليكين⁹⁰
قىلسون لار⁹¹ بسا سزىنك اسان
توكال ليكني⁹² كوروب كلسون تيب
حاجى عباد برکه⁹³ دين بتيك⁹⁴ سلام
ايدوق سز بزى⁹⁵
- 18 كوز كوراركا⁹⁶ كشى ايار⁹⁷ نى اوزونكوز
بيلورسز⁹⁸ تيب بتيك سلام ايدوق
ييل بيچين⁹⁹ اوردا¹⁰⁰ اوزو¹⁰¹
يقاستندا اروردا¹⁰² بتيلدى¹⁰³
- 19 فى اليوم السبع عشرين شهر جادى
الاول سنة احدى وثلثون وثمانمائة
سنة ۸۳۱ .¹⁰⁴
- [ve] hediyelerimiz karşılıklı olarak
birçok kere vasıl olup, tüccar
kervanlarımız karşılıklı olarak
birçok kere seyahat ederse,
"vücut gider, ebedî şöhret ka-
lır," sözüne göre, en iyisi bu
olmıyacak mı acaba? Öyle ise,
aramızdan bu bir parça Ulah kâ-
firini def etmek için, nasıl iş
lâzımsa söyleyip iste. Kurudan
ve su yoluyla tacirler kervan
halinde
seyahat edip, zavallı fukara dirli-
ğini görsün. Sonra sizin sağlık
ve kusursuzluğunuzu görüp
gelsin diye, hâcî 'İbâd'la
— Tanrı bereketi üzerine ol-
sun — yazı, selâm 'gönderdik.
Siz — bizi
yakından görmek için— kişi gön-
dertiniz ; nasıl kendiniz bilirsiz-
niç diye, yazı, selâm gönder-
dik. Maymun yılında orda Özü
yakasında bulunduğu esnada
yazıldı.
Cemaziyelevvelin yirmi yedinci
gününde, sekiz yüz otuz bir
senesinde. Sene 831.

YARLIĞIN AÇIKLANMASI

¹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu. I, 39. s. Kılavuzda verilen tarih yanlıştır.

² Kurat, UMY 9-10. s.; Kurat, AOY 16. s.

³ Kurat, AOY 6. s.

⁴ Topkapı Sarayı Arşivi malzemesi dokuz seneden beri başka bir yere götürülmüş olduğundan yarlıklar hakkında çok lüzumlu bazı malûmat verilemediği gibi, bazı kayıtların kontrolü de mümkün olmamıştır.

⁵ Aḥmad'ın birinci yarlığının 4. notuna bakınız.

⁶ Red house: حق تمالی 'God'.

⁷ ile ve 3. şahıs mülkiyet takisiyle genişletilmiş, iki kelime. Bu kelimelerde gördüğümüz edat, edat veya bağ olarak (Aḥmad'ın

ikinci yarlığının 8. notuna bakınız), yarlıkların diğer yerlerinde ancak بولا (بیرلا) şeklinde geçmektedir. Kazan ve Ufa Türkçesinde mevcut *bêlen*, *blen*, *ble* (G. Szentkatolnai Balint, Kazani-tatar nyelvtanulmanyok [Kazan Tatarlarının dili hakkında araştırmalar]. Budapest, 1875-1877. III, 87. ve 94. s.; V. Pröhle, Tatar nyelvjarasi adalekok [Tatar ağızlarına ait malzeme: Ufa ağız]: Nyelvtudományi Közlemenyek [NyK = Lisaniyat Haberleri] XXXVIII, 335) edatını veya bu edatın Kıpçak dil yadigârlarında bulunan çeşitlerini ancak bu sonuncu şekillerle bir araya getirebildiğinden, bu iki kelimenin bulunduğu bütün invocationun (davetin) Osmanlı vesikalarından alınmış olduğuna hükmedilebilir ve bu da, aradaki canlı *diplomatique* münasebetler sayesinde, pekâlâ mümkündür. Uluğ Muḥammad davetine, hiç olmazsa esas unsurlarıyla benziyen Osmanlı daveti için L. Fekete'nin *diplomaticasına* (Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie. Budapest, 1926. XXX. s.) ve Osmanlıca *inayeti + ile > inayetiyle* gibi terkiplerin eskiliği hakkında ise Gennadios török hitvallası [Gennadios'un Türkçe itikatnamesi] adlı araştırmamıza (KCsA I. Ergänzungsband, 180) bakınız.

⁸ Ablativus takısı Saray yarlıklarında daima *-dın*, *-din*-dir. Bu takı, Kazan Türkçesinde, *-dan*, *-den*, *-tan*, *ten* (∞ *-nan*, *-nen*) şeklinde geçmektedir. Hattâ şüirlerde eski *-dın*, *-dın* şekline de tesadüf edilmektedir: *gârdın* 'sevgiliden', *gêkêttên* 'yiğitten' (Pröhle: NyK XXXVIII, 71). Bu eski şeklin Kazan ve Başkurt lehçelerindeki izleri hakkında N. K. Dmitriev'in Grammatika kumıkskogo yazıka (Moskva-Leningrad, 1940) başlıklı eserine de bakınız (57. s.).

⁹ Dativus takısı Saray yarlıklarında *-ğa*, *-ge*, *-qa*, *-ke*-dir. Yarlıkların mülkiyet şahıs takısıyla genişletilmiş nomenlerinin dativusu hakkında 29. nota bakınız. Bu takı Kazan Türkçesinde bugün de *-ğa*, *ge*, *-qa*, *-ke* şeklinde geçmektedir (Pröhle, NyK XXXVIII, 70).

¹⁰ *-qı*, *kê* (*-ğı*, *gê*) eki Kazan lehçesinde isimlerden adiectivumlar yapmaktadır: *al-ğı* 'öndeki', *al* 'ön kısım'; *boron-ğı*, *boron-ğo* 'evvelki, eski' *boron* 'burun, ön kısım'; *suñ-ğı* 'sonuncu, geç', *suñ* 'son, son kısım' (Balint, a. e. III, 32. s.).

¹¹ Mülkiyet şahıs takıları Saray yarlıklarına göre şunlardır:

Birlik 1. şahıs *-m* ve *-im*: *دجاجیم* III, 9; *قرداشیم* IV, 2; 3. şahıs *-ی* ve *-سی*: *عنایچی* I, 10; *ایکیسی* I, 7 [takılandırılmış şekillerde bazan mülkiyet şahıs takısının kalını da görünür: *قولونا* I, 9; *اغلون* (acc.) IV, 17; *اورونوی* (acc.) II, 11].

Çokluk 1. şahıs *-میز* ve *-یمیز*: *تورامیز* I, 9; *دوستلوقیمیزی* II, 16; 2. şahıs *ارغیشلاری*: *ایگیشلاری* I, 6; *ایگیشلاری* I, 6; *ایگیشلاری* I, 6; 3. şahıs *-لاری*: *ایگیشلاری* I, 6; *ایگیشلاری* I, 6; *ایگیشلاری* I, 6.

Çokluk işaretleriyle genişletilen nomenlerde: *ایگیشلاری* I, 3; *ایگیشلاری* I, 3; *ایگیشلاری* III, 5.

Kazan Türkçesinin mülkiyet şahıs takıları Saray yarlıklarına benzemektedir (Pröhle: NyK XXXVIII, 69-70).

¹² 7. nota bakınız.

¹³ Saray yarlıklarında *biz* ve *siz* şahıs zamirlerinin genitivusu *bizing*, *bizim* ve *sizing*-dir. Diğer zamirlerin ve nomenlerin genitivus takısı ise *-ning*, *-ning-dir*. Bu ikilik hakkında fazla tafsilât için K. Grönbech'in *Der türkische Sprachbau* (Kopenhagen, 1936) adlı eserine (105. §) bakınız.

Bu ikilik artık Kazan Türkçesinde mevcut değildir. Kazan Türkçesinde bütün zamirlerin ve nomenlerin genitivusu *-nñ*, *-nēñ* ile yapılmaktadır: *bēznēñ*, *sēznēñ*, *ātamnñ* (Pröhle: NyK XXXVIII, 70 ve 74; Balint, a. e. III, 44. s.). Mamafih bu ikilik yeni Kıpçak lehçelerinde de göze çarpmaktadır (P. M. Melioranskiy, *Kratkaya grammatika kazak-kirgizskago yazıka*. Sanktpeterburg, 1894-1897. 37-38. s.).

Saray yarlıklarında şahıs, mutavaat ve işaret zamirlerinin, *biz* ve *siz* zamirlerinin genitivusu hariç olmak üzere, Kazan Türkçesi zamirlerinin paradigmasına uyan, aşağıdaki paradigmalarını tesbit edebiliriz.

Şahıs zamiri: *من* IV, 17; dat. *منکا* III, 11 — *ب* III, 7; gen. *بزينک* II, 8; *بزم* III, 5; dat. *بزکا* I, 10; acc. *بزی* I, 17 — *سز* I, 17 *سيز* IV, 20; gen. *سزينک* I, 3 *سيزينک* II, 18; dat. *سزکا* I, 11 *سيزکا* IV, 16; abl. *سزدين* I, 12 — *اولار* I, 10.

Mutavaat zamiri: *اوز* I, 11; birlik 1. şahıs *اوزوم* III, 8; çokluk 2. şahıs *اوزونکوز* I, 18.

İşaret zamiri: *بو* I, 16 ve *اول* III, 7; gen. *اينک* III, 9; acc. *اتی* III, 10.

¹⁴ Birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takisiyle genişletilmiş *vilāyet* kelimesinin accusativusu. Bu şahıs takisiyle genişletilmiş şekillerin accusativus takısı yarlıklarda umumiyetle *ایل لارين* (I, 17; *اوغلون* IV, 17; *ایل لارين* I, 11; *توکال لارين* II, 10) ve bir yerde *ای* (II, 11) dir.

Kazan Türkçesinde birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takisiyle genişletilmiş kelimelerin accusativusu umumiyetle *-n* (*işegēn* 'eşegini'), nadiren *-ni*, *nē*-dir (Pröhle: NyK XXXVIII, 70. ve müt. s.).

Birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takısı bulunmayan kelimelerinin accusativusu hakkında 33. nota bakınız.

¹⁵ *bil-* 'hüküm sürmek' fiilinin (Grönbech: *bil-* 'regieren' *teñri... cinslerini bilsin* 'Gott soll die Völker beherrschen': K. K. Yudaxin, *Kirgizsko-russkiy slovar*. Moskva, 1940: *bil-* 3. 'upravlyat'; *rasporyajat'sya*) sıfat olarak kullanılan *-gen* ekli participiumu. Bu participiumun yarlıktaki rolü *-ğan*, *-gen*, *-qan*, *-ken* ekli nomen verbalenin Kazan Türkçesinde oynadığı role tamamiyle uymaktadır. Pröhle'ye göre (NyK XXXVIII, 82), böyle bir nomen verbale, adiectivum veya isim olarak kullanılan malûm veya meçhul participium olabilir (*qaladan kilgen kēşē* 'kaleden gelmiş veya gelen insan'). Bir mütâaddi fiilin bu şekli sıfat olarak kullanıldığı zaman, obiectumu konulmuşsa malûm,

konulmamışsa, meçhul mânada geçiyor (*qaz älğan lâ'sın 'kaz almış lâçin', eytken süz 'söylenmiş söz'*).

Rūm vilāyetin bilgen atalarıñız terkiibini Kurat: روم و لاتین سلطان (UMY 4. s.); روم و لاتینی خان آتالارینکیز (UMY 36. s.); روم و لاتینی نینک (AOY 8. s.) diye okumuştur.

¹⁶ Saray yarlıklarında çok geçen bir kelime. Kelimenin Moğol edebî dilindeki karşılığı 'interprète, commentateur' mânasında geçmektedir (Kovalevskiy: *keleçi*). Türk lehçelerindeki karşılıkları umumiyetle 'mot, discours, conversation, bavardage, nouvelle' mânalarıyla kaydedilmiş olmakla beraber, Karaçaycada (W. Pröhle, Karatschaisches Wörterverzeichnis: KSz X, 108: *k'eleçi*), Balkarcada (W. Pröhle, Balkarische Studien: KSz XV, 227: *keletsi*) 'Bote, Brautwerber' mânasına da geçmektedir. Bu mânanın eskiliğini İbn Muḥannā'nın eseri (ed. Melioranskiy: کلبجی yanında *keleçi*) ispat etmektedir.

¹⁷ *y-* 'schicken' (Grönbech), daha doğrusu *yış-* 'karşılıklı olarak göndermek' fiilinin gerundium copulativumu. Bu kelime yarlıkların çoğunda daha eski şekliyle (ایزدوک II, 20; ایذیلدی III, 12) geçmekle beraber Uluğ Muḥammad yarlığında *y-*li şekilde kaydedilmektedir.

yışıp şeklinin müşareket ekine gelince, Kazan Türkçesinde *-ş ∞ -ış* (*-uş, -ôş*), *-êş* (*-üş, -ôş*) ekinin verbum cooperativum, verbum reciprocitivum ve verbum durativum yaptığını biliyoruz (Pröhle: NyK XXXVIII, 78). Gerundium copulativum eki Kazan Türkçesinde *-p ∞ -ıp* (*-up, -ôp*), *-êp* (*-üş, -ôp*) şeklinde geçmektedir (Pröhle: NyK XXXVIII, 86-87). Gerundium copulativum eki Kazan'da türlü türlü roller oynamaktadır. Aynı subiectuma bağlı ve aynı zamanda bulunan fiillerin yanında 've' mânasında kullanılır: *Simonun qayığına kêrêB utrğan-da yardan bër az kitêB qalıqnı öyretken* 'Simon'un gemisine girip oturdu ve sahilden biraz uzaklaşıp, halka ders verdi' (Balint, a. e. III, 129. s.), yani gerundium copulativumun Uluğ Muḥammad yarlığının bu cümlesindeki rolüne uymaktadır.

¹⁸ A. N. Samoyloviç, *Tişiş* (tiş) i drugie terminy krimsko-tatarskix yarlıkov: İzvestiya Ross. Ak. Nauk 1917, 1278: *bölek* 'cadeaux d'honneur'.

¹⁹ 17. notun sonuna bakınız.

²⁰ Farsça بازار kelimesinin çokluk şekli. Bugün birlik olarak kullanılan (Steingass⁸) bu şekil yarlıklarda bazan eski, yani çokluk mânasını muhafaza etmiştir. Benzer bir değişme için bugün birlik olarak kullanılan ve aslen *taçir* kelimesinin çokluğu olan *tüccar* kelimesi zikredilebilir.

²¹ *ortaq* kelimesi Uluğ Muḥammad yarlığında iki türlü kullanılıyor. اورتاق یوروشوب (16 - 17. satır) terkiplerinde zarf olarak geçen bu kelimenin mânası 'müştereke, kervan halinde' (*ortaq* [birçok lehçe] 'gemeinsam, gemeinschaftlich, zusammen' Radloff) iken, 15. satırda

bulunan *بازركان اورتاق لاريميز يوروش سا* terkinde isimdir ve böylece bu terkip 'tüccar kervanlarımız karşılıklı olarak birçok kere seyahat ederse' şeklinde çevrilebilir. Kelimenin isimli mânasının tesbitinde Maḥmūd yarlığının buna benzer bir terkinde (*بازركان ارغيش لاريميز يوروشوب* 12. satır) *ortaq* yerine 'kervan' mânasına gelen *arğış* (Radloff) kelimesinin bulunduğunu dikkate almalıyız. *ortaq* kelimesinin 15. satırda bu mânaya geleceğini ayrıca Toqtamış yarlığının *bezirgen ortaqların tağı yürüşsinler!* 'deine Kaufmannsgesellschaften mögen wiederum umherziehen!' (Radloff: *ortaq*; W. Radloff, Yarlıki Toktamışa i Temir Kutluga: Zapiski Vost. Otd. Imp. Russk. Arx. Obşç. III, 15) cümlesi ve kelimenin Eski-Kıpçakçadaki 'société commerciale' (at-Tuḥfat, ed. T. Halasi Kun, 20 v 10: *اورطاق* 'شركة') mânası, keza Kalmukçadaki 'Gemeinschaft, Artel' (Ramstedt: *ort^aG*) esas mânası da ispat etmektedir.

بوروشوب terkininin *بوروشوب* fiili hakkında 17. notun sonuna bakınız. - *یر* fiilinin Kazan Türkçesindeki karşılığı Balint'in sözü geçen eserine göre (II, 87. s.) *yörö-*, *yör-* 'gehen, reisen' dir.

²² Bugünkü Kazan Türkçesinde de -*ş* ∞ -*ış* (-*uş*, -*oş*), -*eş* (*üş*, *oş*) ekiyle, umumiyetle isim olarak kullanılan nomen verbaleler yapılmaktadır: *tâp-* 'bulmak': *tâbış* 'buluş, kâr', *tâbışlı* 'kârlı'; *suk-* 'vurmak': *suğuş* 'mücadele, meydan muharebesi, müsademe'; *kil-* 'gelmek': *kilêş* 'gelme, vusul' (Pröhle: NyK XXXVIII, 81 ve 348).

²³ *قيلورلار ارمش* 'kılarlarmış'. Geniş zamandan nakli geçmişin çokluk 3. şahsı.

-*mış* işaretinin yarlıklar devrinde oldukça nadir olduğu anlaşılıyor. Uluğ Muḥammad yarlığının başka yerinde ne basit ne de mürekkep zamanda geçiyor. Maḥmūd'un yarlığında da -*mış* işareti verbum finitum olarak bir defa kaydedilmiştir (*بارمش لار* 11. satır), Aḥmad'ın iki yarlığında ise bu işarete raslanmamaktadır.

Bu *terminaison* Kazan Türkçesinde bugün de nadirdir. Pröhle'ye göre (NyK XXXVIII, 81) -*mış* (-*muş*, -*môş*), -*mêş* (*müş*, -*môş*) ekli nomen actionisler isim olarak geçmektedir: *kilmêş* 'das kommen, das gekommen sein', *törmôş* 'duruş, mevcudiyet, hayat'. Verbum finitum olarak yalnız *i-* 'olmak' fiilinin birlik ve çokluk 3. şahıstaki şekli kullanılmaktadır (*imêş* 'imiş', *imêşler* 'imişler'). Yine Pröhle'ye göre *i-* fiilinin bu şekilleri Kazan Türkleri arasında bilhassa ata sözlerinde ve hikâyelerde mürekkep zamanlar yapmaktadır. Bu *imêş*-li şekilleri Türkiye Türkçesinde -*mış* ile çevirmek icabetmektedir: *üksêz bâla üz kendeğên üzi kise imêş* 'öksüz çocuk göbeğini kendisi kesermiş (derler)' (NyK XXXVIII, 94), *yığlar imêş* 'ağlarmış (derler)' (NyK XXXVIII, 85).

²⁴ *اردوك سونكرا* terkininin mânası gerundium posterioritatis olacak ve *olduktan sonra* diyerek tercüme edilecektir.

اردوك سونكرا Pröhle ve Balint'in eserlerinde geçmemekle beraber, bu terkinin eski Kazan Türkçesinde mevcut olduğunu tahmin edebiliriz.

اردوك سونكرا terkinin *ir-* 'olmak' fiilinin *-dik* ekli nomen actionisinden ve *songra* edatından meydana gelmiştir.

-dik ekli nomen actionis tek başına Kazan Türkçesinde çok geçmektedir ve isim olarak takılandırılabilir. Meselâ : *âltın yukarıda yôzdôkte dôrôstlôk bâtar* 'altın su üstünde yüzdüğü zaman, hak batır' (Pröhle : NyK XXXVIII, 80). Terkinin ikinci kısmı olan سونكرا edatına gelince, bu edat Kazan Türkçesinde *suñ, suñğa* şeklinde kullanılmaktadır (Pröhle : NyK XXXVIII, 357). Fakat Uluğ Muhammad yarlığındaki *songra* şekli Kıpçak dil yadigârlarında sık sık geçmektedir (Grönbech : *soñra, soñura*).

اردوك سونكرا terkinin anlaşılması için Türkçe *olduktan sonra* terkinin meydana getiren unsurların sabit olmalarına rağmen, bunların yerine bazan başka unsurların geçtiğini söylemeliyiz. *sonra* yerine yazı dilinde *sonraca* şekli ve Anadolu ağızlarında *keri (geri)* kelimesi geçmektedir (Deny, Gramm. 1414. §). Eski Osmanlıcada bu terkipte nomen actionis ekinin yanında mülkiyet şahıs takısı kullanılmıştır : *اتمك يندكندن صكره ايتد* 'après qu'on eut mangé le pain, il dit' H. Vambéry, *Alt-osmanische Sprachstudien*. Leiden, 1901. 42. s.). Anadolu ağızlarında ve Azeri lehçesinde nomen actionisin *-dik* eki yerine *-en, -ken* gibi *terminaison*lara da tesadüf edilir (Deny, Gramm. 1416. §). Bu terkipteki edat bazan ablativus yerine locativusu istemektedir : *yazuxın aytxanda soñra* 'nachdem man seine Sünden bekennt hat' (Grönbech). Bazı Kıpçak lehçelerinde bu edat, اردوك سونكرا terkinde olduğu gibi, nominativusta bulunan bir nomen actionisi takibetmektedir : *gece babası yatqan soñ (xız) bardı xuyunun ağızına* 'la nuit après que son père se fut couché, la fille alla à la margelle du puits'; *bul qunustan ketken soñ* 'après le départ des chameaux' (Deny, Gramm. 1417. §).

²⁵ 13. nota bakınız.

²⁶ Radloff; *yosun* [Tarancı, Çağatay, Türki] 'die Regel, Gewohnheit, Sitte, Ordnung, der Bau, die Art und Weise'; بسا بورونقی (Toqtamış yarlığı) 'und so nach hergebrachter Ordnung (Sitte)'.

یوسونجا kelimesindeki *-ça terminaisonu*, casus comparativus haline benzer bir mânada, Kazan Türkçesinde de mevcuttur (Pröhle : NyK XXXVIII, 72).

²⁷ *اوزا* kelimesi, Pröhle ve Balint'in eserlerinde ne edat ve ne de zarf olarak geçmektedir. Kelimenin Kıpçak dil yadigârlarındaki mevcudiyeti hakkında Grönbech'in eserine bakınız : *ôze* 'durch, vermittels, wegen' (Postposition).

²⁸ *teñri* kelimesinin yarlıklarda çok geçen kısaltması. 44. notun başına bakınız.

²⁹ Dativus takısı *-ğa, -ge, -qa, -ke*-dir. Bir nomen birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takısıyla takılanmışsa, dativus takısı *-na, -ne* veya *-ña, -ñe* (yazılış şekli: *nga, -nge*) olur. Mülkiyet 3. şahıs takısıyla takılanmış isimlerin dativusu hakkında yarlıklarda şu şekiller geçmektedir: قولونا I, 9; رحمتنا II, 11; سمعنا III, 11; زاده سینغا IV, 22; رحمتین کا I, 7; بیگلارینکا TM IV, 192.

Dativus takısının bu iki şekli Kazan lehçesinde de mevcuttur: *atağa, töyege, atasına, töyelerene* (Pröhle: NyK XXXVIII, 70).

³⁰ Şuhudi geçmiş çokluk 3. şahıs. Bu zamanın paradigması için, Saray yarlıklarında aşağıdaki misaller bulunur: یاردم III, 9 — بولدی I, 12; کلامدی I, 12 — بیلدوک I, 12; ایمادوق I, 12 — ردی لار I, 7.

Kazan Türkçesindeki şuhudi geçmiş yarlıklardaki şekle uymaktadır (Pröhle: NyK XXXVIII, 80).

³¹ Grönbech: *basa* (satzeinleitende, weiterführende Konjunktion, die aber im Gegensatz zu *dağı(n)* eine gewisse Abtrennung von vorhergehenden betont) 'und, dann auch, ferner; daher, aber'.

³² *yarlıqa-* (Balint, a. e. II, 77. s.) 'sich erbarmen'; *yarlığa-, yarlığa-* (Grönbech) 'idem'.

³³ Saray yarlıklarında accusativus takısı birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takısıyla takılandırılmış nomenlerden sarfınazar, دوستلوقیمیزی II, 16; ایلیجیمیزی III, 8; دعاچیمی III, 9 ve saire. 14. nota bakınız.

Kazan Türkçesinde birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takısıyla takılandırılmamış kelimelerin accusativusu da *-nı (-nu, -nô), -nê (nü, -nô)* dir (Pröhle: NyK XXXVIII, 70).

³⁴ Hal takılarıyla takılanmış *-ğan, -gen, -qan, -ken* ekli nomen verbale Kazan Türkçesinde yeni veya geçmiş zamanda bulunan nomen actionis mânasında geçmektedir: *sıyırlar sū ê'şkende* 'inekler su içme esnasında, yani su içerken' (Pröhle: NyK XXXVIII, 82).

تورغاندا kelimesinin locativus takısına gelince, Saray yarlıklarında *دا* - ve birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takısıyla takılandırılmış nomenlerde *ندا* - şeklinde geçmektedir: زماندا I, 9; ارامیزدا I, 16; یقاسندا I, 18; نصفیندا IV, 24.

Kazan Türkçesinde locativus takısı bugün *-da, -de, -ta, -te*, birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takısıyla takılandırılmış nomenlerde ise, *-nda, -nde*-dir (Pröhle: NyK XXXVIII, 82).

³⁵ Türkçe 'kendi aralarında' mânasına gelen *اوز آرا* terkiбинdeki *öz* kelimesi, mutavaat zamiri olarak, Kazan Türkçesinde mevcut ise de (Pröhle: NyK XXXVIII, 74-75), *ara* edatının locativus ve 3. şahıs mülkiyet şahıs takısını almadan, mutavaat zamiriyle bir terkip yaptığına Balint ve Pröhle'nin eserlerinde tesadüf edilmemektedir. 47. nota bakınız.

Fakat آرا edatının zarf mânası Türk lehçelerinin birçoğunda hâlâ çok kuvvetli olduğu gibi (Radloff: *ara* [Kazan, Altay, Çağatay] 3.'in der Mitte'; manchmal auch ohne Casusendung in der Bedeutung 'zwischen'), bu kelimenin yarlıklarda da (71. nota bakınız) takısız olarak 'arada' mânasını ifade ettiğini hemen söyleyelim. Bundan başka آرا kelimesinin çokluk 3. şahıs mülkiyet şahıs takısını almadan yarlıklarda edatlı terkip yapabildiğini Kazan Türkçesinin mülkiyet şahıs takısının çokluk 3. şahıs yerinde umumiyetle birlik 3. şahsın bulundurduğu hususiyeti ve eski Türk dil yadigârlarında geçen şu edatlı terkipler göstermektedir: سوزلار آرا مشهور ترور ايكي قوچقازينيك باشي برقرايدا قاينماس: 'parmi les proverbes, il (en) existe un célèbre: on ne peut faire cuire deux têtes de bélier dans la même marmite; باغ آرا چونکه كيردى اول محزون: 'lorsque ce désespéré entra dans le jardin' (Denny, Gramm. 896. §); *kîşi ara* 'zwischen den Leuten' (Gabaïn, Gramm. 317. §).

Pek muhtemel değilse bile, آرا terkiplerini Türkçedeki 'kendileri arasında' gibi bir terkip olarak da tahlil etmek mümkündür. آرا terkiplerini böyle tahlil ettiğimiz zaman, yukarıda söylenmiş olanlara bir de birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takısıyla takılandırılmış mutavaat zamirinin eski Türkçede aynı zamirin mülkiyet şahıs takısıyla takılandırılmamış şekliyle sık sık tenavübetliğini (Gabaïn, Gramm. 201. §: *özi ve öz 'er'*) ilâve etmeliyiz.

³⁶ Radloff: *töre* [Türkiye Türkçesi, Çağatayca] 'Titel der Chans-söhne, der Prinz'.

³⁷ Radloff: *talaş-* [Kazan Türkçesi] 'sich gegenseitig fortreissen, zanken, streiten, sich prügeln, kämpfen'.

³⁸ Balint, a. e. II, 145. s.: *zaman, zamana* 'Zeit'.

³⁹ Kowalski, Karaimische Texte im Dialekt von Troki. 273. s.: *uçur* 'Vorfall, Ereignis, Erlebnis'.

⁴⁰ Bu ismin iştikakı hakkında Köprülüzade Mehmed Fuad'ın *Influence du chamanisme turco-mongol* (İstanbul, 1929) başlıklı eserinin 26. notuna bakınız.

⁴¹ Pröhle: NyK XXXVIII, 350. s.: *qul* 'kol, el'.

⁴² Geniş zamandan şuhudi geçmiş. 30. ve 54. notlara bakınız.

Bu şekil Kazan Türkçesinde şuhudi futurum perfectum veya şart tarzının geçmişi olarak kullanılmaktadır: *qarar iyım* 'bakardım, bakacaktım' (Balint, a. e. III, 67-68. s.); *yığlar idēm* 'ağladım, ağlıyacaktım' (Pröhle: NyK XXXVIII, 85).

⁴³ Farsçadan gelen bu söz Kazan Türkleri arasında hâlâ *xuday* 'tanrı' şeklinde kullanılmaktadır (Pröhle: NyK XXXVIII, 341).

⁴⁴ *teñri* sözünün yarlıklarda sık sık geçen kısaltması. Kurat'ın neşrettiği fotografyalarda (UMY, AOY), bu ت üzerindeki nişandan hemen okunmaz bir haldedir.

براق برلا منصورنى قچوردوق تحتنى ملكنى ت بزكا بيردى
براق برلا منصورنى قچوردوق تحتنى (UMY 5. s.) ve
براق برلا منصورنى قچوردوق تحتنى (AOY 8. s.) diye okumuştur.

⁴⁵ Şahıs zamirinin çokluk 3. şahıstaki nominativusu.

Zamirin bu şahıs Kazan Türkçesinde de aynı şekilde geçmektedir:
alar (Balint, a. e. III, 44. s.), *âlar* (Pröhle: NyK XXXVIII, 74)
'onlar'.

⁴⁶ Satır üstüne küçük harflerle yazılmıştır.

⁴⁷ Birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takisiyle takılandırılmış nomenin
accusativusu. 14. nota bakınız.

اوز ايللارين terkinin karşılığı Kazan Türkçesinde de mevcuttur ve
üz mutavaat zamiri, mülkiyet şahıs takisiyle takılandırılmış isimlerin
başında, yarlıklarda olduğu gibi, Kazan Türkçesinde de şahıs takisi
almamaktadır: *üz öyemde* 'kendi evimde' (Pröhle: NyK XXXVIII, 75).

⁴⁸ Saray yarlıklarında, gerundium olarak geçen, bazan da praesens
imperfectumda bulunan bir faaliyeti ifade eden nomen verbale. *Terminaisonu*
dört yarlığa göre -a, -e, -y ve -yü-dür: الا 'alarak' I, 10; كلیشا 'karşılıklı
olarak gelip' II, 17; ایکسيلمای 'eksilmiyerek' III, 6; بولای 'olmıyarak' IV,
15; تیو 'diyerek' II, 18; یوریو 'yürüyerek' I, 11.

Bu nomen verbale praesens imperfectumda bulunan bir faaliyetin
ifadesi veya gerundium olarak Kazan Türkçesinde de mevcuttur. *Ter-*
minaisonun şekli consonanstan sonra yarı uzun -a, -e, vocalislerden sonra
ise, y- dir: *tâp-* 'bulmak': *tâba*; *ütêr-* 'öldürmek': *ütêre*; *âşa-* 'yemek':
âşay∞*âşiy* (Pröhle: NyK XXXVIII, 83; Balint, a. e. III, 61. s.).

Yarlıklarla Kazan lehçesi arasında bir fark varsa, o da yarlıklarda
-yü şeklinin henüz mevcut olmasıdır. Kazan Türkçesinde artık mevcut
olmayan bu şekil Orkhon kitabelerinden beri -a ve -ya şekli önünde
kıymetini kaybetmeğe başlamış (Deny, Gramm. 1333. § 1. not), en
eski Kıpçak dil yadigârlarında da -a, -ya yanında ikinci hatta kalmıştır
(C. Brockelmann, 'Ali's Qışsa'ı Jüsuf. Berlin, 1917. 63. §).

⁴⁹ یوریو بردی لار terkinin Kazan Türkçesinde -a, -e ekli nomen ver-
balelerle faaliyetin katiyetini ifade eden *bir-* fiili ile karşılaştırınız
(*têgü'sê üz yulına yöröy birgen imêş* 'terzi yolunda katiyetle yürüdü'
(Pröhle: NyK XXXVIII, 83).

یوریو بردی لار terkinin Kurat (AOY 12. s.) *kaçıp yürüyü bardılar*
diye izah etmektedir.

⁵⁰ Kazan Türkçesinde: *bêrer*, *ikêşer* (Pröhle: NyK XXXVIII, 73).

⁵¹ Dneper nehrinin mansabında bugünkü Ocakov'un yerinde bu-
lunan bir kalenin ve Dneper nehrinin eski Türkçe adı. Bu isim altın-
da, 18. satırdan da anlaşılacağı gibi, yarlıkta Dneper nehri kast edil-
mektedir.

⁵² ریشالی ve Uluğ Muḥammad yarlığının 14. satırında bulunan

emir-dilek tarzının çokluk 1. şahsıdır. İlk bakışta gerundium gibi anlaşılabilir olan bu şekillerin emir-dilek olduklarını metnin gelişinden başka, قيشلالی kelimesini takibeden ve oratio rectaların sonuna konulan تيب (53. nota bakınız) de göstermektedir. 'kışiyalım' ve 'karşılıklı olarak gidip gelelim' mânasına gelen bu iki kelimedenden başka, emir-dilek tarzının bu şahsı yarlıklarda geçmemektedir.

Bu şekillere Kazan Türkçesinde raslanmadığı gibi, diğer Türk lehçelerinde de, bir istisna ile, ancak benzer analogılar zikredilebilir:

baralı emir çokluk 1. şahıs, Oyratça (N. P. D i r e n k o v a, Grammatika oyrotskogo yazıka. Moskva - Leningrad, 1940. 160 s.; الایق emir-dilek çokluk 1. şahıs (at-Tuḥfat, ed. Halası Kun 50 v 10); كلالیک emir-dilek çokluk 1. şahıs (at-Tuḥfat 72 r 3); *ketelik, gataḥq* emir çokluk 1. şahıs (S. Telegdi, Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhd. : KCSA I. Ergänzungsband, 294); *baralik* emir çokluk 1. şahıs, Hive lehçesi (H. V a m b e r y, C'agataische Sprachstudien. Leipzig, 1867. 24. ve müt. s.); *baraylı* emir çokluk 1. şahıs, Türkmençe (V a m b e r y, a. e. 24. ve müt. s.).

⁵³ Uluğ Muḥammad ve Aḥmad yarlıklarında *ti-* fiilinin gerundium copulativum şekli, tâli cümlelerin esas cümleye bağlanması için, bir nevi bağ olarak kullanılmıştır. Bağlama, tâli cümlelerin sonuna تيب kelimesi getirilmiş oratio recta ile yapılır.

Kazan Türkçesinde de *diB* gerundiumunun rolü تيب kelimesinin yarlıklardaki rolüne uymaktadır (Balint, a. e. III, 155. ve müt. s.).

52. notta temas ettiğimiz قيشلالی şeklini daha açık şekilde aydınlatılabilmek için, Uluğ Muḥammad yarlığında geçen برار ایکیشار ییل اوزو yarlığında geçen تيب کوجوب کلب تروریز terkibine benzer bir terkiбин Kazan Türkçesinde de mevcut olduğunu söyleyebiliriz. قيشلالی gibi şekillerin ancak emir-dilek çokluk 1. şahıs olacağını teyideden bu terkipler asıl cümlede gayret, istek, dikkat, gaye ifade edildiği ve asıl ve tâli cümlelerin müşterek subiectumu bir şahıs olduğu takdirde kullanılmaktadır. Bu türlü mürekkep cümlelerde, tâli cümle — sonunda oratio rectayı kapatan *diB* ile — 1. şahısta bulunan bir dilek veya teşvik şekline konulacaktır: *edem ulı yuğalğannarnı êzlep tabayım diB kildê* 'insan oğlu, kaybolanları arayıp bulayım, diye geldi' (Balint, a. e. III, 155-156. s.).

⁵⁴ Geniş zaman. Uluğ Muḥammad ve Maḥmūd yarlıklarında, bilhassa ata sözlerinde kullanılan bir zamandır.

Saray yarlıklarında geniş zamanın paradigması şudur: birlik 3. şahıs ایکار I, 15; çokluk 1. şahıs تروریز I, 11; 2. şahıs ییلورسز I, 18.

-r ekli participiumdan şahıs takılarının ilâvesiyle Kazan Türkçesinde de mânası praesens instans, futurum instans, ata sözlerinde aoristos gnomikos ve bazan praesens imperfectum olan bir verbum finitum

meydana gelmektedir: *yâsarmın, yâsarsın, yâsar, yâsarbız, yâsarsız, yâsarlar* (Pröhle: NyK XXXVIII, 85.

⁵⁵ 31. nota bakınız.

⁵⁶ *ıy-* fiilinin şart tarzındaki çokluk 1. şahsı. Saray yarlıklarında şart tarzının paradigması şudur: birlik 3. şahıs *پوروشسا* I, 15 — çokluk 1. şahıs *تورساق* II, 13; 2. şahıs *بولسانکیز* IV, 23.

Kazan Türkçesinin şart tarzı yarlıkların şart tarzına benzemektedir (*kitsem, kitseñ, kitse, kitsək, kitsegêz, kitseler* Pröhle: NyK XXXVIII, 79).

⁵⁷ Kıpçak sahasında Ulah ismi *ülāk* şeklinde geçmektedir (A. Decei, Eflak. İslâm Ansiklopedisi IV, 178. s.).

⁵⁸ *aş-* fiilinin (Grönbech: *aş-* 'vorbeigehen') -*r* ekli gövdesinin gelecek şekli. Mânası 'geçirmeyecek' olacaktır.

-*r* (ve -*tır*) eki Kazan Türkçesinde de mütaaddi fiillerden *factitif* ve lâzım fiillerden ise, mütaaddi fiiller meydana getirmektedir (Balint a. e. III, 84. s.).

اَشورماغای fiilinin *غای* işaretine gelince, yarlıklarda kalın fiillerde *غای*, incelerde ise, *کای* işaretinin ilâvesiyle fiillerin gelecek zamanı veya nadi-ren dilek tarzı yapılır.

Kazan Türkçesinde -*ğay*, -*gey*, -*qay*, -*key* işaretinin ilâvesiyle yapılan şekil yalnız dilek tarzı olabilir. Fakat Kıpçak dil yadigârlarında -*ğay* işaretinin gelecek zaman işareti olarak kullanıldığını (Telegdi: KCsA I. Ergänzungsband, 296; at-Tuḥfat ed. Halasi Kun 53 v 9-11 ve passim), Ra b ğ u z i'nin Kışaş al-anbiyâsında ise, I. gelecek zaman - dilek tarzı işareti olduğunu (J. Schinkewitsch, Rabyüzis Syntax: MSOSW XXX, 37 - 38) dikkat nazarına alırsak, bu işaretin Kazan Türkçesinde de gelecek zamanın işareti olarak geçtiğini söyleyebiliriz.

⁵⁹ 53. nota bakınız.

⁶⁰ 87. nota bakınız.

⁶¹ 30. nota bakınız.

⁶² Radloff: *niçêk* [Kazan Türkçesi] 'wie, auf welche Weise?'; *niçêk bulıp, niçêk-te bulza* 'wie dem auch sei'.

⁶³ Radloff: *at* [bütün lehçeler] 2. 'Name, Ruf, Ruhm'; *yaqşı at* [Altay Türkçesi, Televütçe] 'guter Ruf', *yaman at* 'schlechter Ruf'; *atın çıqqan* [Kazan Türkçesi] 'du bist berüchtigt geworden'.

⁶⁴ *isenlik* 'das Wohlsein, die Gesundheit' (Radloff: Kazan Türkçesi) kelimesinin *tükellik* (Radloff: *tügellig* [Çağatayca, Luck Karaimcası] 'die Vollkommenheit, Reinheit, Vervollkommung, Vollführung') kelimesiyle yapılmış bir hendiadyoin. Ekle veya takıyla ancak ikinci kısmı genişletilmiş olan bu türlü hendiadyoinların eski Türkçede de ancak ikinci kısmı genişletildiği gibi (Gabain, Gramm. 361. §) Kazan Türkçesindeki durumun da bundan farksız olduğunu bilmekteyiz.

⁶⁵ *اسان توکال لیکنی سزینک . . .* terkinde mülkiyet münasebeti sadece mülkiyet zamiriyle ifade edilmiştir. Mülkiyet münasebetinin bu tarzdaki

ifadesi hakkında yarlıklarda birçok örnek vardır: سزینک اسان توکال لیکنی کوروب I, 17; یزیم سلطان II, 18; یزینک سلامتلیقنی اینتاج سزینک ایسانلیکنی کوب کورا I, 17; محمد قرینداش دین التامسین بار III, 9-10.

Kazan Türkçesinde de mülkiyet münasebeti en çok bu şekilde ifade edilmektedir: *minêm ayaklar ardı* 'benim ayaklarım yoruldu', *minêm at arğan* 'atım yorgundur' (Balint, a. e. III, 47. s.; ayrıca Grönbech'in Der türkische Sprachbau başlıklı eserinin 117. sayfasına bakınız).

⁶⁶ Uluğ Muḥammad yarlığının 13. ve 17. satırlarında bulunan ve عباد ismi ile دین takısı arasına küçük harflerle yazılmış kelime برکه diye okunmalıdır. Saray yarlıklarında kelime sonundaki ك-lerin bahis mevzuu olan satırların ك-inden daha basit oluşu ve bu ك-lerin sonunda, 13. ve 17. satırlardaki ك-lerde tesadüf edilen halkanın yokluğu برکه kelimesinin sonunda bir ء-nin varlığını göstermektedir.

Bunlara dayanarak, kontrol edememekle beraber, Aḥmad'ın birinci yarlığının 7. satırında سید محمد ismi yanında bulunan kelime de herhalde برکه diye okunacaktır.

Okunuşu برکه olan bu kelimeyi برکه الله عليه gibi isimlere, lâkaplara ilâve edilen bir duanın kısaltması olarak izah edebiliriz.

Kurat tarafından bu kelime بر (?) (UMY 6. s.) ve برک (?) (AOY 8. s.) okunmuştur.

⁶⁷ Yarlık yıpranmış olması dolayısıyla bu kısım dil araştırmaları için sağlam bir zemin teşkil etmemektedir. Az çok okunabilen yerlerde belki bir *imdi*, bir عصر ve bir ایکا کوکا kelimesi geçmektedir. Bu kelimelerden başka iki ییل (?) kelimesi de vardır. Bu kelimeleri Kurat (UMY 6. s.; AOY 8. s.) بر ve ییر diye okumuştur.

⁶⁸ Nâtamam bir cümlede bulunan بردی ارسا terkinin bir haber tarzı olduğunu söylemeliyiz. Maḥmūd yarlığının 13. satırında geçen بردی ارسا ve Aḥmad'ın birinci yarlığının 7. satırında geçen کیلدی ارسا terkipleri de haber tarzlarıdır. Şekil bakımından şart, mâna bakımından haber tarzı olan bu terkiplere II. Mehmet'in yarlığında da birçok analogia vardır: *er-singgan vila(y)et-i ğa kirtük iz-e* 'Erzincan vilâyetine girince' (TM VI, 298), *er-singgan ködel-i-ni aşduk iz-e* 'Erzincan geçidini aştık' (TM VI, 299). Bu türlü terkipler Kırım yarlıklarında geçtiği gibi (V. V. Véliaminof-Zernof, Matériaux pour servir à l'histoire du Khanat de Crimée. St. Petersburg, 1864. 11. s.), *görmek*, *bakmak* gibi fiillerle beraber eski Osmanlıcada ve Anadolu ağızlarında bile raslanmaktadır (Denny, Gramm. 1224. §). Bu terkiplerin haber mânaları Volga lehçelerinde de malûmdur.

Şart tarzından haber tarzının inkişafında ara merhaleyi şart ahvalinin yerine geçen zaman ahvali teşkil etmiştir. Meselâ: قالغانیفا نان توغراب ایکنک: 'lorsqu'ayant trempé du pain dans ce qui restait, il le donna à un chien, celui-ci en creva' (Denny, Gramm. 1224. §).

⁶⁹ Radloff: *yarı* [Kırım, Kazan] 'die Hülfe, der Beistand'.

⁷⁰ *barışmaq* 'zu einander gehen' (Brockelmann) fiilinin emir tarzındaki çokluk 1. şahsı. 52. nota bakınız.

⁷¹ *ارا* kelimesinin zarf mânası henüz çok kuvvetli olduğu için, takısız da 'arada' mânasını ifade edebilmektedir: *ارامیز* 'aramızda' I, 14 (∞ *ارامیزدا* 'aramızda' I, 16). 35. nota ve Radloff lûgatinde *ara* maddesinin 3. mânasına bakınız.

⁷² Müşareket fiili. 17. nota ve *yit-* 'gelangen, erreichen, einholen; reif werden; hinreichen, genug sein', *yitêş-* v. coop. (Balint, a. e. II, 82-83. s.) fiillerine bakınız.

⁷³ 21., 17. ve 56. notlara bakınız.

⁷⁴ Kazan Türkçesindeki *kiç-* fiilinin '(hin-)übergehen; -fahren, übersetzen (über-); verzeihen', *dönyeden kiç-* 'hinscheiden (sterben)' (Balint, a. e. II, 55. s.) mânalarıyla karşılaştırınız.

⁷⁵ *buğ* 'boy, uzunluk, vücut' (Pröhle: NyK XXXVIII, 336); *bog* 'Körper' (Grönbech).

⁷⁶ 63. nota bakınız.

⁷⁷ Bu cümle terkibi bir şart ve bir soru cümlesi arasına sıkıştırılmış bir veya birkaç atalar sözünden meydana gelmektedir: *پوروش سا: کجار بوی... کیشا بارشا تورسا: یراقداغی* I, 15; *قالور منکو ات قا: یخشی سی اول بولغایمو* II, 17 - 18. *ایشتورکا یفوقداغی کورارکا: کجار دنیا دا دوست دویشان ازاسندا یخشی ات: اول بولغایمو* *کجار بوی قالور منکو ات* 'vücut gider, ebedî şöhret kalır' cümlesini Kurat '[her şey] geçer, bu [ise] ebediyet için kalır' diye tercüme etmiştir (AOY 14. s.).

⁷⁸ 58. nota ve Balint'in eserindeki *buğay* kelimesine bakınız (I, 5. s.: *buğay digen buğ söz* 'olabilir kelimesi pis bir kelimedir').

بولغای مو terki bindeki *مو* kelimesine gelince, bunun Kazan Türkçesinde *-mu* (*-mu*, *-mô*), *-mê* (*-mü*, *-mô*) şekillerde devam ettiğini görüyoruz (Pröhle: NyK XXXVIII, 88).

⁷⁹ Diğer yarlıklarda da geçen (Hacı Girey yarlığı, 50. satır: *ایرنا* Kurat, AOY 66. s.; Mengli Girey yarlığı, 16. satır: *ارنه* Abdullah oğlu Hasan, Birinci Mengli Giray Han yarlığı: TM IV, 103 ve 109) ve metne göre mânası 'acaba' olan *ایرنه* kelimesinin Kazan Türkçesindeki karşılığı *erne* diye kaydedilmiştir (Radloff: *erne* 'in der That, wahrhaftig, das wäre gut'; *erne qana* 'idem').

بولغایمو veya *قورقلار ایرنا* (Hacı Girey yarlığı, 50. satır) terkiplerin kelime sırası hakkında Radloff lûgatinin *qana* maddesine bakınız (*qana* [Kazan] 3. 'in der That, wohl, was betrifft'; *min bu işnê yaratam qana* 'ich liebe in der That diese Beschäftigung').

ایرنه kelimesini Kurat (UMY 6. s.; AOY 13. s.), Kazakça *arna-* fiili (Radloff: 'bestimmen für Jemand') ile birleştirmiştir.

⁸⁰ 71. nota bakınız.

⁸¹ Radloff: *kisek* [Kazan, Tobol] 'das abgeschnittene Stück, das Stück, das Theil'.

⁸² *kiter-* fiilinin (Radloff: [Kazan] 'fortschaffen, entfernen') mastarıdır. Aynı tarzda şekillendirilmiş mastarlar Maḥmūd yarlığının 17. satırında da geçmektedir (ایشورکا 'işitmek', کورارکا 'görmek').

-r participium eki ve dativus takisiyle yapılmış bu mastarlar Kazan Türkçesinde de mevcuttur: *urmanğa ütın kiserge bårdım* 'ormana odun kesmeğe gittim', *mīnēm niyyetēm qālağa barığa* 'şehre gitmek niyetindeyim' (Pröhle: NyK XXXVIII, 85), *quşarğa yinêl, qılarğa çiten* 'buyurmak kolaydır, yapmak güçtür' (Balint, a. e. III, 147. s.).

⁸³ 62. nota bakınız.

⁸⁴ Şart tarzı burada müsaade ifade etmektedir. Kazan lehçesinde de bu türlü şartlara tesadüf edilmektedir. Balint (a. e. III, 125. s.) ve Pröhle'ye (NyK XXXVIII, 79) göre, şart tarzının basit zamanı *-da, -de (-ta, -te)* atfı bağıyle, zaman münasebeti mütaakıp fiille gösterilmek üzere, müsaade veya itiraz ifade etmektedir: *tırışsaq-ta bër balıq-ta kërmedê* 'gayret etmekle beraber, bir balık bile girmedi'.

Balint'in eserine göre (a. y.), *kêm* 'kim' ve *nêy* 'ne' soru zamirlerinin böyle bir şart tarzı yanındaki mânaları 'kim' ve 'ne' yerine 'her kim, her kim olursa, her ne, her ne olursa' ve 'her kim ki, her ne ki' dir: *kêm turı kilse şunı çaqırğannar* 'karşlarına kim çıktı ise, onu davet ettiler'.

Bu türlü şart tarzı *niçêk* zamiri yanında da görünmektedir: *niçêk-te bulZa* 'wie dem auch sei' (Radloff).

بوسا kelimesini Kurat eserine (AOY 8. s.) almamıştır.

⁸⁵ Radloff: *eyt-* [Kazan, Başkurt, Baraba, Tura] 'sprechen, sagen'.

Kurat bu kelimeyi *it-* 'yapmak' fiiliyle birleştirmiştir (AOY 8. s.).

⁸⁶ Kazan Türkçesinde *êste-* 'istemek, temenni etmek' şeklinde geçen (Pröhle: NyK XXXVIII, 339) fiilin emir tarzındaki birlik 2. şahsı. Yarlıklarda emir tarzı birlik 2. şahsında bir *-gin* (ایستکین I, 16), veya *-ğil* (قینارغیل III, 11; قینیل III, 12) *terminaison*a daima tesadüf edilmektedir. Bu *terminaison*lar Kıpçak dil yadigârlarında çok geçmektedir: (at-Tuḥfat, ed. Halasi Kun 50 r 11-12, 64 r 11, 71 v 13 ve 87 v 5-6). *-ğın, -gên* şekilleri Kazan ağızlarında hâlâ yaşamaktadır [Balint, a. e. III, 57 s.; Zalyay: Sovetskaya Êtnografiya (1946) 3: 89].

⁸⁷ قورودین سفدین terkiibini Türkçe *kurudan gitmek* 'to go by land' (Redhouse) terkiibiyle destekliyebiliriz. Uluğ Muḥammad yarlığında سفدین şekli yanında سف بولا şekli de geçmektedir. Her iki şekil Kazan Türkçesindeki ablativusun veya *bêlen, blen, ble* edatının rolüne tamamiyle uymaktadır.

⁸⁸ Balint, a. e. II, 77. s.: *yarlı* 'arm, armselig'; Grönbech: *yarlı miskin kişiler yaqşı bitik bilmezler* 'arme, unglückliche Menschen kennen die gute Schrift (die Bibel) nicht'.

⁸⁹ Balint, a. e. II, 170. s.: *mêskên* 'arm, bedauernswert'.

⁹⁰ Birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takisiyle genişletilmiş *tirlik* kelimesinin accusativusu. Kelimenin mânası için *têrêlêk* 'lebens; lewendigkeit, leben' (Balint, a. e. II, 112. s.), *tirilik* 'Leben' (Grönbech) ve *dirlik* 1. 'a life; a mode, condition, circumstances of life'; 2. 'one's means of livelihood, income; property' (Redhouse) kelimelerine bakınız.

⁹¹ Emir tarzının çokluk 3. şahısı. Yarlıklara göre emir tarzının paradigması şudur: birlik 2. şahıs قیلعل IV, 12; 3. şahıs قیلسون IV, 16 — çokluk 1. şahıs قیشلالی I, 11; 3. şahıs قیلسونلار I, 17; بارسون IV, 15 ve قیلسون IV, 15.

Kazan Türkçesinde emir tarzının birlik ve çokluk 3. şahısı *âlsın* ve *âlsınlar* (Pröhle: NyK XXXVIII, 79) olmakla beraber, çokluk 3. şahıstaki *-lar, -ler* işaretinin Kazan Türkçesindeki fiil paradigmalarında çok defa geçmediğini (Balint, a. e. III, 56. s.; Pröhle: NyK XXXVIII, 88), yani بارسون, قیلسون gibi çokluk 3. şahıs şekillerinin de mevcut olduğunu hemen ilâve etmeliyiz. 86. ve 52. nota bakınız.

⁹² 64. nota bakınız. *توکال لیکنی* kelimesinin *نی* takısının okunuşuna gelince, bu okunuşun doğru olduğunu *توکال لیکنی* kelimesinde *ک*-ten sonra bir yilankavi çizginin mevcudiyeti ispat etmektedir. Fazla olarak yarlıklarda kelime sonundaki *ک*-lerinin şekli, *توکال لیکنی* kelimesinin sonundaki *ک*-ten daha basittir. Uluğ Muḥammad yarlığındaki *ک*-ler hakkında 66. nota bakınız.

⁹³ 66. nota bakınız.

⁹⁴ Grönbech: *bitik* 'Schrift' kelimesiyle karşılaştırınız.

Kurat (AOY 4. s.), Kıpçak sahasında ele geçmiş olan siyasi vesikaların, *yarlık* ve *bitik* olmak üzere, iki kısma ayrıldıklarını söylemektedir: "Altın Ordu hanları tarafından Osmanlı-Türk padişahlarına gönderilen mektuplar yarlık değil bitik tir. Yarlığın bir ferman mahiyetinde olması şarttır. «Yarlık» larda-namenin bir yarlık olduğu sarahaten zikredilmektedir." Bu mütalâa T a y m a s tarafından da kabul edilmiştir (TM VII - VIII, 356).

Mamafih bu mütalâa doğru değildir. Çünkü Osmanlı diplomaticasında bu vesikaların türlü türlü isimlerle anıldığı ve vesikaların nev'inin isimlerinden çok, içlerindeki erkândan ve mevzudan tesbit etmek mümkün olduğu (Fekete, Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatiek, XXXI. s.) malûmdur. Osmanlı diplomaticasında görülen bu tereddüdün Kıpçak kançılıyalarında da mevcut olduğu yarlıklardan anlaşılmaktadır. Nitekim Uluğ Muḥammad'ın Maḥmūd'un ve Aḥmad'ın yarlıkları arasında nevi bakımından bir fark olmamakla beraber, bunlara bazan *بیتک* (I, 18), bazan *نشانلیغ یرلیغ* (III, 12) denilmekte, bazan da vesikanın ismi hiç zikredilmemektedir (II ve IV).

⁹⁵ Kurat bu kelimeleri *سربدنی* şeklinde yazmıştır (UMY 7. s.; AOY 8. s.).

⁹⁶ کوشی kelimesindeki ikinci ك-le bu kelimeden sonra gelen ك kelimesindeki ك-in keşideleri tek bir çizgi ile gösterilmiştir. Burada bir ك ligaturasının bulunduğunu yine bu yarlığın 16. satırında geçen كيتاروركا kelimesinin aynı ligatura ile yapılan mukayesesini de göstermektedir. 'görmek için' mânasında olan كوراركا kelimesinin *morphologique* bünyesine gelince, bunun 82. notta tetkik ettiğimiz كيتاروركا -nin aynı olduğu söylenebilir. Bütün bunları dikkate aldıktan sonra كوز كوراركا terkipli pek muhtemel olarak 'yakından görmek için' şeklinde çevirebiliriz.

Yarlığın bu, belki de en çetin terkipli Kurat başka tarzda halle çalışmıştır (UMY 7. s.: كوز كورازا; AOY 7, 13 ve 35 - 36. s.: çeşit çeşit okuyuşlar).

⁹⁷ *iy-* 'envoyer' fiilinin (17. not) *factitif* ekiyle genişletilmiş (58. not) şeklinin emir tarzındaki çokluk 2. şahsı. Tahmin edilen *iyarınız* (*iyarın*) yerine geçen bu acayip ايار + سز nezaket şeklinin benzerlerine tesadüf edemedik.

Kurat bu fiili İbar (UMY 7 ve 28. s.: ايار), İbar? (AOY 10 ve 34. s.) diye, şahıs adı olarak okumuştur.

⁹⁸ 'nasıl kendiniz bilirsiniz' terkipli *ney* soru zamirini Kazan Türkçesinin aynı şekildeki soru zamiriyle (Balint, a. e. III, 48 - 49. s.; Pröhle: NyK XXXVIII, 75) karşılaştırabiliriz. Terkipte zarf olarak geçen soru zamirinin bu türlü kullanılışı Anadolu Türkçesindeki *ne* zamirinin buna benzer bir kullanılışı (Denny, Gramm. 340. §) ile mukayese edilebilir.

اوزونكور = Kazan Türkçesinde *üzgöz* (Pröhle: NyK XXXVIII, 74).

⁹⁹ Hicrî ve milâdi tarihin hesaplanması için Kurat'ın eserine bakınız (AOY 16. s.).

¹⁰⁰ Radloff: *orda* [Çağatay, Azeri, Tarancı] 2. 'das Zelt des Sultans'.

¹⁰¹ 51. nota bakınız.

¹⁰² *ir-* fiilinin *-ür* ekli nomen actionisi.

-r ekiyle fiillerden Kazan Türkçesinde de zamanı praesens instans veya futurum instans, mânası ise, nomen actoris veya nomen actionis olan participiumlar yapılır: *alda-* 'aldatmak', *aldar* 'aldatıcı, aldatma'; *ül-* 'ölmek', *üler* 'ölen, ölme'. Fakat *i-* 'olmak' fiilinin bu şekli artık mevcut değildir. Kazan Türkçesinde, bunun yerini *dır, dir* işgal etmiştir (Pröhle: NyK XXXVIII, 84 - 85).

¹⁰³ Malûm fiil tabanından, *-l* ekinin ilâvesiyle, Kazan Türkçesinde de meçhul fiil tabanları meydana getirilir: *yâsa-* 'yapmak, hazırlamak', *yâsal-* (Pröhle: NyK XXXVIII, 7 - 8).

¹⁰⁴ Tarih hakkında Kurat'ın eserine bakınız (AOY 16. s.).

II

Maḥmūd'un yarlığı

UMUMİ BİLGİLER

Bulunduğu yer: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No. E. 10202.¹

Gönderildiği şahıs: II. Mehmet.

Yazıldığı tarih: 10 nisan 1466.²

Ölçüsü: 143×26.9 cm; meşin tomar içine sarılmış;³ 21 satırdan ibarettir; satırlar arasındaki mesafe 5 cm. Kâğıdı: Uluğ Muḥammad yarlığınıninkine benzemektedir;³ hatırımda kaldığına göre filigranı yoktur; pürüzsüz durumda bulunan kâğıt dört parçadan ibaret olup, yekdiğere yapıştırılmıştır. Yazısı: Bir nevi divanı. Mürekkebi: Siyah.

Mührü: 9. satırın başında, 15-16. satırın başında, 21. satırın sonu altında olmak üzere yarlıkta üç nişan (mühür) bulunmaktadır; nişan kenarlarının uzunluğu 6×5.8 cm; nişanın rengi bugünkü mavi mürekkebin rengine benzemektedir; nişanın içinde ve kenarında kûfi hattıyla yazılmış iki ibare bulunmaktadır:

1. السلطان محمود خان بن محمد خان بن تیمور خان خلد الله ملكه لا قائل خيرتها.

2. بسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله محمد رسول الله عاقبت خير.

Fotografyası: Kurat, AOY 167-170. s.

YARLIĞIN METNİ VE TERCÜMESİ

- | | | |
|---|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1 | هو | Tanrı. |
| 2 | بالقوة الاحديه و بالمعجزات المحمديه | Bir Tanrının kuvvetiyle Muhammet'in mucizeleri |
| 3 | و الروحانيه ⁵ المدديه | ve semavilerin yardımı [bulunsun] |
| 4 | (خلد الله) في المحمود (ملكه) | Maḥmüdiyyede. Tanrı mülkünü bakî etsin! |
| 5 | يه | |
| 6 | سرور سلاطين بعنايت رب العالمين سلطان اعظم محمد غازى غا ⁶ | İki âlem Tanrısının inayetiyle, sultanların başı olan en muazzam sultana, Mehmet gaziye. |
| 7 | كوب كوب سلام تحيت ⁷ واصل بولغان دين ⁸ سونك ⁹ اعلام قيلينور ¹⁰ كم | Çok çok tehiyyet selâmı vâsıl olduktan sonra bildirilir ki, |
| 8 | زينك ¹¹ اوزاق ¹² خان بابالاريميز برلا غا (؟) سزينك ¹³ بورونفى يحيى - لارينكينينك ¹⁴ | bizim bir zamanki han babalarımızla sizin evvelki iyilerinizin |

- 9 ایلچی کیلاجیسی¹⁵ کیلش¹⁶ بازركان⁹ ارغیشلاری یوروشوب¹⁶ elçisi, tercümanı birçok kere gelip gidip, tüccar kervanları karşılıklı olarak birçok kere yürüyüp,
- 10 بولاك¹⁷ سلاملاری يتشيب¹⁸ ايسانليك¹⁹ توکالليك لارين²⁰ بيلشا²¹ اول دوستلوق قرينداشليق برلا hediye ve selâmları karşılıklı olarak birçok kere vâsil olup, sağlık ve kusursuzluklarını karşılıklı olarak bilerek, bu dostluk ve kardeşlik üzere,
- 11 تنکری تعالی رحمتينا²² بارمش لار²³ شکر عنایت الهی کا²⁴ بورونفی²⁵ خان بابالاریمز نینک اولوغ اورنونفی²⁶ یرلیقاب²⁷ Tanrı Taala rahmetine gitmişler. Şükür Tanrının inayetine, evvelki han babalarımızın ulu yerini, merhamet ederek,
- 12 برکاندا²⁸ اوزاغی²⁹ یخشی لایمیز یوسونینجا³⁰ ایلچی کیلاجیلاریمیز کیلشيب بازركان ارغیش لاریمیز یوروشوب vermish olduğunda, bir zamanki iyilerimizin âdeti üzere elçi, tercümanlarımız birçok kere gidip gelip, tüccar kervanlarımız karşılıklı olarak birçok kere yürüyüp,
- 13 ايسانليك توکال ليکنی³¹ بيلشا تورساق³² بولغای مو³³ تیکان³⁴ اوچوردادا³⁵ کوب اراجيف³⁶ ایشلار بولدی ارسا³⁷ کیشیمز sağlığı ve kusursuzluğu karşılıklı olarak öğrenip olursak, olmaz mı? denildiği sırada, birçok huzursuzluk çıkmış, adamımızın
- 14 برا المغانی³⁸ اول سبیدین ایردی³⁹ ایمدی ر وبارت⁴⁰ نینک یارلیقاوی⁴¹ برلا gidemediği o sebepten idi. Şimdi bir ve var olan Tanrının merhameti
- 15 بوکوندین ایلکارو کوب⁴² بورونفی یخشی لا- ریمیز نینک دوستلوق لارين ارتوروب⁴³ ارامیزدا ile bugünden sonra birçok evvelki iyilerimizin dostluklarını artırıp, aramızda
- 16 کوب یخشیلوق لاریمیز ارتورا⁴⁴ دوستلوقیمیزی ایمدی دین ایلکارو زیاده قلیب یخشی کشی لاریمیز çok iyiliklerimizi artırarak, dostluğumuzu şimdideh sonra ziyade edip, iyi adamlarımız
- 17 کلپشا بارشا تورسا پراقداغی ایشتورکا⁴⁵ یفوقداغی⁴⁶ کورارکا⁴⁷ کچار⁴⁸ دنیادا دوست دوشمان اراسندا karşılıklı olarak gelip giderse —“uzakta olanları işitmek, yakında olanları görmek için,” “iyi şöret dost, düşman arasında geçer,,

- 18 ⁵⁰ بزينك ⁴⁹ يخشى ان اول بولغايمو تيو ⁵¹ سلامتلىقنى ⁵² سىزىنىك ⁵³ ايسانلىكنى ⁵⁴ كوب كورا [sözlerine göre] — olmaz mı? diye bizim selâmetimizi söyledikten sonra, sizin sağlığını çok görerek
- 19 ⁵⁷ تىكورا ⁵⁶ بولاك ⁵⁵ ينىكىل بولاك ⁵⁸ احمدا بىلىغ ابلجى لارنى ⁵⁹ ايدوك ⁶⁰ اوردوى معظم ازوغلى ⁶¹ اوزان ⁶² يقاسىندا ايردى سه شنبه ⁶³ كون بتىلدى. ağır selâm ve taşınması mümkün hediye yetiştirir elçileri, öteden beri eski duacımız olan hacı Aḥmad idaresinde, gönderdik. Tavuk yılı, tarih sekiz yüz yetmişte, mübarek berat ayının ikinci nısfının beşinde. Ordu-ı muazzam Azuğlı-su yakasında idi. Salı günü yazıldı.

YARLIGIN AÇIKLANMASI

¹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu. I, 39. s. Yarlığın tarihi ve gönderenin ismi yanlış verilmiştir.

² Kurat, AOY 45. s.

³ Kurat'a göre (AOY 37. s.) meşin tomarı yoktur ve kâğıdın cinsi Uluğ Muḥammad yarlığının kâğıdından kötüdür.

⁴ Kurat (AOY 43. s.) bu kelimeyi هلك diye okumuştur.

⁵ Biberstein - Kazimirski: روحانى 'appartenant au monde im-matériel, aux anges', روحانيون 'êtres surnaturels (comme anges ou habitants du ciel)'.
Kurat (AOY 38. s.) bu kelimeyi البرهانية olarak okumaktadır. Aynı yerde رحانية kelimesini takibeden مدديه kelimesi المسكويه şeklinde geçiyor.

⁶ 612. s. 9. notuna bakınız.

⁷ Zenker: *teḥiyyet* 'action de saluer, salutation, compliment, bénédiction; souhait, prière'.

Kurat (AOY 38. s.) bu kelimeyi قلب diye okumuştur.

⁸ -ğan eki hakkında 617. s. 34., -dın takısı hakkında 612. s. 8. notuna bakınız.

⁹ Kazan Türkçesinde *suñ* zarfı, 'sonra' mânasiyle, ablativus istiyen edat olarak da kullanılmaktadır (Pröhle: NyK XXXVIII, 357).

615. s. 24. notuna bakınız.

¹⁰ Meçhul geniş zaman.

Malûm fiil tabanından -n, -ın (-un, -ôn), -ên (-ün, -ôn) ekiyle Kazan Türkçesinde de mutavaat, durum, meçhuliyet ifade eden fiil tabanları yapılır: *yū-* 'yıkamak': *yūwin-* 'yıkamak'; *kūr-* 'görmek': *kūrên-*, *kūrün-* 'görünmek'; *alda-* 'aldatmak': *aldan-* 'aldanmak, aldatılmak' (Pröhle: NyK XXXVIII, 77).

620. s. 54. notuna bakınız.

¹¹ 613. s. 13. notuna bakınız.

¹² اوزاق kelimesi *oza* temelinden *-qı* adiectivum ekinin ilâvesiyle yapılmış bir gövdedir. Kelimenin Altay ve Televüt lehçelerinde *ozoğı* 'einstmalig' (Radloff) ve Kumancada *ozav* 'vorübergegangen, vergangen' (Grönbech) şeklinde mevcut olduğu zikredilebilir.

ز üzerindeki noktanın yarlıkta konulmamış olduğunu (Kurat, AOY 40. s. 6. not), fakat Maḥmūd yarlığında bu yazılış tarzının, *زينك* yerine *زينك* (8. satır) ve *بازركان* yerine *بارركان* (9. satır) gibi şekillerden de anlaşılacağı veçhile, nadir bir şey olmadığını söylemeliyiz.

-qı adiectivum ekinin Kazan Türkçesindeki rolü hakkında 612. s. 10. notuna bakınız.

¹³ 613. s. 13. notuna bakınız.

¹⁴ 612. s. 11. ve 613. s. 13. notuna bakınız.

¹⁵ 614. s. 16. notuna bakınız.

¹⁶ 614. s. 17. notunun sonuna bakınız.

¹⁷ 614. s. 18. notuna bakınız.

¹⁸ 623. s. 72. notuna bakınız.

¹⁹ 621. s. 64. notuna bakınız.

²⁰ 621. s. 64. ve 613. s. 14. notuna bakınız.

²¹ 619. s. 48. notuna bakınız.

²² 617. s. 29. notuna bakınız.

²³ 615. s. 23. notuna bakınız.

²⁴ 612. s. 9. notuna bakınız.

²⁵ 612. s. 10. notuna bakınız.

²⁶ Birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takısıyle genişletilmiş ismin accusativusu. 613. s. 14. notuna bakınız.

²⁷ 617. s. 32. notuna bakınız.

²⁸ 617. s. 34. notuna bakınız.

²⁹ 12. nota bakınız.

³⁰ 616. s. 26. notuna bakınız.

³¹ 617. s. 33. notuna bakınız.

³² 621. s. 56. notuna bakınız.

³³ 621. s. 58. ve 623. s. 78. notuna bakınız.

³⁴ اوزاغی kelimesiyle 13. satırın *بولغای مو* kelimesine kadar devam eden bir oratio recta başlıyor. Buna benzer bir oratio recta 14-18. satırlarda da geçmektedir. Bu oratio rectalar Kazan Türkçesinin oratio rectalarının sonunda bulunan *ti-* fiiliyle sona ermektedir. 620. s. 53. notuna bakınız.

Yarlıktaki oratio rectaların sonunda bulunan *ti-* fiili bir kere *تيو* (619. s. 48. notuna bakınız), bir kere de *تيكان* şeklinde geçmektedir. *تيكان* gibi *-ğan* (∞ - *gen*) ekli nomen verbale Kazan Türkçesinde adiectivum veya

isim olarak kullanılan malûm veya meçhul participium rolünü de ifa etmektedir (613. s. 15. notuna bakınız). Participium terkiplerinde bu nomen verbale sıfat olarak kullanıldığı takdirde, tek veya iki taraflı Türkçe participiumlara (D e n y, Gramm. 741-760. §; S c h i n k e w i t s c h: MSOSW XXX, 6-7) benzemekte ve mülkiyet şahıs takılarını almamak bakımından, bunlardan ayrılmaktadır. Şu halde *bona kitap gönderdiğin zaman* terkiplerini Kazan Türkçesinde *sin miña kênene yibergen çaqta* gibi bir terkiplerle ifade edebiliriz (B a l i n t, a. e. III, 135. s.). Buna göre yarlıgımızda geçen oratio recta + تیکان + اوچوردا ifadeyi de oratio recta + denildiği sırada diye çevirmeliyiz.

Bu ifadenin mânası T a y m a s tarafından da tesbit edilmekle beraber, sebebi izah edilmemiştir (TM VII - VIII, 359).

³⁵ R a d l o f f: uçur 1. [Çağatayca] 'die Zeit, Epoche'. 2. [Kırım] 'der Zufall, das Ereignis'.

³⁶ Z e n k e r اراجاف, çokluk اراجيف 'agitation, excitation de troubles par des propos séditeux, bruits alarmants, rumeurs, vacarme'.

K u r a t (AOY 38. s.) bu kelimeyi ارطيق şeklinde okumaktadır.

³⁷ Haber tarzıdır. 622. s. 68. notuna bakınız.

³⁸ B a l i n t, a. e. I, 12. s.: *bara almaq* 'gidebilmek', *bara almamaq* 'gidememek'; *ul urmanğa bër kêşê-de kêre almağan dëy* 'o ormana hiç kimse giremedi'.

³⁹ 617. s. 30. notuna bakınız.

⁴⁰ 617. s. 30. notuna bakınız. ⁴⁰ harfinin üstünde ve altında تمال ve تنکر kelimeleri bulunmaktadır.

⁴¹ P r ö h l e: NyK, 81: uzun -u, -ü ekiyle, fiil tabanların sonunda bulunan a, e ile âu, eü vermek üzere, Türkçede -ma, -me ekli nomen verbalelerin mânasına gelen nomen verbaleler yapılmaktadır: *tâp-* 'bulmak', *tâbû* 'bulma', *kitme-* 'gitmemek', *kitmeü* 'gitmeme'.

⁴² G r ö n b e c h: *köp* 'viel, sehr'; *köp qın* 'viel Leiden'.

⁴³ B a l i n t, a. e. II, 11. s.: *arttır-* 'vermehren, steigern, übertreiben'. 621. s. 58. notuna bakınız.

⁴⁴ 43. nota bakınız.

⁴⁵ 624. s. 82. notuna bakınız.

⁴⁶ G r ö n b e c h: *yavux* 'nahe'. Locativus takısına ilâve edilen -ği, -gê eki Kazan Türkçesinde de 'olan' mânasına gelmektedir: *girdegê* 'yerde olan, yerdeki' (P r ö h l e: NyK XXXVIII, 71).

⁴⁷ 45. ve 624. s. 82. notuna bakınız.

⁴⁸ Türkçe *geç-* fiilinin 'gelten' mânasıyla (R a d l o f f) karşılaştırınız. Bu kelimenin Kıpçak lehçelerindeki mânası hakkında 623. s. 74. notuna bakınız.

K u r a t كچار kelimesini, *dünya* kelimesinin sıfatı (*geçici dünyada...*) telâkki etmiştir. Bu izah *geç-* fiilinin Kıpçak lehçelerindeki mânalarını göz önünde bulundurmuş, fakat ikinci ata sözünü praedicatumsuz bırakmıştır.

⁴⁹ 621. s. 63. ve 623. s. 77. notuna bakınız.

⁵⁰ 34. notun başına ve 619. s. 48. notuna bakınız.

⁵¹ 621. s. 65. notuna bakınız.

⁵² Balint, a. e. III, 54. s.: -qaç, -keç, -ğaç, -geç gerundium prioritatis ekidir: *aşa-ğaç* 'yedikten sonra', *kit-keç* 'gittikten hemen sonra'. Kazan ve Başkurt lehçelerinde tesadüf ettiğimiz bu gerundium diğer Kıpçak lehçelerince meçhuldür. Kırım dil yadigârlarının bir kısmında bulunan şekiller Kazan Türkçesinden veya Çağataycadan alınmıştır (A. N. Samoyloviç, *Opit kratkoy krımsko-tatarskoy grammatiki*. Petrograd, 1916. 65. s.).

⁵³ 51. ve 621. s. 65. notuna bakınız.

⁵⁴ *کور کورا* kelimelerini *Kurat* (AOY 38. s.) *کور کوزا* diye okumaktadır.

⁵⁵ Radloff: *ağır salam-ile* [Türkiye] 'mit werten Grüssen'.

⁵⁶ Pavet de Courteille: *بئکيل بولاک* 'cadeau portatif'.

⁵⁷ Grönbech: *teyir-, teyirü-* 'gelangen lassen, führen; zuteil werden lassen'; Radloff: *tegür-* [Çağatay, Türki *تیکور*] 'hinbringen, zukommen lassen, verleihen'. 619. s. 48. notuna bakınız.

⁵⁸ *hacı Aḥmad başlığ elçiler* gibi terkipler Türk lehçelerinde nadir değildir. Timur Kutluğ yarlığının *تومان ادکو باشلیغ* 'başta tümen beyi Edigü' terkibine bakınız (TM III, 213). Radloff Çağataycadan *رویل اوروغیدین باشلیغ افرام ابولوك* 'Die Nachkommen des Rubil fünfzig tausend Familien unter der Führung des Efraim' şeklinde güzel bir misal vermektedir.

Kurat (AOY 38. s.) bu terkipleri *حاجی احمد اتلیغ ایلیجی لازنی* şeklinde okumuştur.

⁵⁹ 614. s. 17. notunun başına bakınız.

⁶⁰ Tarih terkiplerinin sabit olmadıkları hakkında رسول ارسال قیلندی *تاریخ سکیز یوز سکسان ایکی دا مبارک صفر آینی تک نصفیندا استکتاب قیلندی ال نشانلیغ یرلیغ بریلدی تاریخ توقوز یوز یکرمی تقوزده مبارک سفر ای نیگ اون اوچونجی کون اپردی* (TM II, 83) terkiplerini zikredebiliriz.

تیش ایسکیدا tâbiri 'ikinci nısfın beşinde' mânasına gelmektedir (Radloff: *Zapiski Vost. Otd. İmp. Russ. Arx. Obşç. III, 16*).

⁶¹ Bu nehir adının en muhtemel okunuşu *Azuğlı* olsa gerek.

Kurat (AOY 39. s.) bu adı *Ezoğlu* (*Azuğlı, İzöğlü?*) diye okumuştur.

⁶² *Azuğlı* adıyla beraber bulunan *اوزان* kelimesinin mânası 'nehir, dere, su' dur. Bu mâna için Gy. Nemeth'in Özön adlı küçük makalesinde (Magyar Nyelv [MNY = Macar Dili] XXVII, 226-227) Kıpçak lehçelerinden [Kazak, Kırgız, Karaim] verdiği mütaların aynı mânalarını ve Kazan Türkçesindeki 'die Niederung, das Thal' mânasında geçen *üzen* şeklini dikkate alınız.

Adı geçen makalenin mütalarına Eski-Kıpçakçadan şunları da katabiliriz: *özen* 'Fluss' (Tarcumân, ed. M. Th. Houtsma 7. s.); *özen*

'tige (d'un arbre), vallée (lit de rivière), baie, rivière' (Kitāb al-idrāk, ed. A. Caferoğlu ۱۲—۱۳. s.); ezen 'rivière' (Kitāb bulğat al-muş-tāk, ed. A. Zajaczkowski ۱۳. s.); özen 'rivière' (at-Tuḥfat, ed. Halasi Kun 35 v).

Kurat yarlığın özen kelimesini tek başına da bir coğrafya adı olarak telâkki etmiş, İtil ve Yayık arasında akan "Kiçi Üzen,, ve "Ulu Üzen,, nehirlerinden birisiyle birleştirmiştir (AOY 42. s.). Bu fikri muhtemel saymadığımızdan başka, birleştirici delil diye verilen özen kelimesinin ispat değerinin Anadolu'da Küçük-su, Büyük-su gibi tertiplerde geçen su kelimesinden daha yüksek olmadığını da ilâve edelim.

⁶³ Pröhle: NyK XXXVIII, 356: *şihşembe* 'salı'.

III

Aḥmad'ın birinci yarlığı

UMUMİ BİLGİLER

Bulunduğu yer: Topkapı Sarayı Müzesi Hazinesi, No. 5513.¹

Gönderildiği şahıs: II. Mehmet.

Yazıldığı tarih: 1465/1466.

Ölçüsü: 50 × 20 cm;² meşin tomar olarak kullanılabilen bir siyah meşine yapıştırılmış;² 12 satırdan ibarettir; satırlar arasındaki mesafe 2 cm. Kâğıdı: Cinsi tesbit edilemedi;³ pürüzsüzdür ve bir tek parçadan ibarettir. Yazısı: Bir nevi talik; eli Aḥmad'ın ikinci yarlığının eline benzemektedir. Mürekkebi: Siyah, bazı kelimelerde yaldızlıdır.

Mührü: 10-11. satırın sonunda olmak üzere, yarıktaki bir nişan (mühür) bulunmaktadır; nişan kenarlarının uzunluğu 7.5 × 5.5 cm; nişanın rengi bugünkü mavi mürekkebin rengine benzemektedir; nişanın içinde ve kenarında kûfi hattiyle yazılmış iki ibare bulunmaktadır:

1. السلطان احمد خان بن محمد خان بن تیمور خان

2. بسم الله الرحمن الرحيم لا اله الا الله محمد رسول الله

Yarlığın kenarında, yaldızlı mürekkeple yazılmış bir başka nişan (tehiyyet)⁴ bulunmaktadır. Bu nişan *تحيات احمد بن محمد بن تیمور خان* ibaresini vermekte ve altında siyah mürekkeple yarlığın tarihi (سنه ۸۸۱) bulunmaktadır.

Fotografyası: Temin edilemedi.

YARLIĞIN METNİ VE TERCÜMESİ

1

هو Tanrı.

2

احمد دين Aḥmad'tan

- 3 اداش ⁵ بيك كا سلام تيكاج ⁶ سوز اول كيم adaş beye selâm söyledikten sonra, söz odur ki,
- 4 اوایل دین برو سیزینک ⁷ سلطان محمد قرینداش نینک eskiden beri sizin, [yani] kardeş sultan Mehmet'in
- 5 اتا ابوکالاری ⁸ برلا بزم اتا ابوکالاریمیز اراسیندا دوستلوق بولوب ایلجی بویلا ⁹ ataları ve cetleri ile bizim atalarımız ve cetlerimiz arasında dostluk devam edip, elçi bu yıla kadar
- 6 ایکسیلمای ¹⁰ اغیر سلام ینکیل بولاک لاری ¹¹ باریشور کیلشور ایکان ¹² دورلار ¹³ eksilmiyerek, ağır selâmları, taşınması mümkün hediyeleri birçok kere gidip gelmişlerdir.
- 7 اول یوسونجا ¹⁴ بو ییل بزکاسید بر ¹⁵ محمد کیلدی ایرسا ¹⁶ بزتی سلطان محمد قرداشغا O âdete göre bize bu yıl Sayyid Muḥammad — Tanrı bereketi üzerine olsun — geldi, biz de kardeş sultan Mehmet'e
- 8 اغیر سلام ینکیل بولاک برلا ایلجیمیزی ¹⁷ یباردوک ¹⁷ سزکا تقی اوزوم خاصه elçimizi ağır selâm ve taşınması mümkün olan hediye ile gönderdik, hem de size kendim öz
- 9 دعاجیمیزی اغیر سلام ینکیل بولاک برلا ¹⁸ اسحاق اتلیغ ¹⁸ دعاجیمیزی یباردیم ¹⁹ اینک او جون کیم بزم duacımı, İshâk adlı duacımı ağır selâm ve taşınması mümkün hediye ile gönderdim. Onun için çünkü bizim,
- 10 سلطان ²⁰ محمد قرینداش دین التامسیز بار ²¹ انی زینهارسیز ²² جهد قلیب قرینداشم kardeş sultan Mehmet'ten, bir istirhamımız var. Onun hakkında tembih edilmeden çalışıp ve onu kardeşimin
- 11 نینک سمینکا ²³ تیکوروب یخشی خبر برلا ²⁴ اسحاق نى منکا ²⁴ تیز قیتارغیل ²⁵ ارادا kulağına yetiştirip, iyi haberle İshâk'ı bana çabuk geri gönder ve aramızdaki dostluk
- 12 دوستلوقغا جهد قیلغیل تیب نشانلیغ ²⁶ یرلیغ ایذیلدی. hakkında çalış! diye nişanlı yarlık gönderildi.

YARLIĞIN AÇIKLANMASI

¹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu I. fasikülünde geçmiyen bu yarlık 1938-de Topkapı Sarayı Müzesi Hazinesinin bir dairesinde duvara asılı olarak bulunuyordu.

² Topkapı Sarayı Müzesi Hazinesinin eski eşya katalogunun kayıtlarına göre.

³ 611. s. 4. notunda verilen sebepler dolayısıyla.

⁴ Osmanlı diplomaticasında *tuğra* isimlerinin biri olan *nişan* istilâhı (Fekete, Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie. XLIV. s.) Saray yarlıklarındaki *nişan* ile karıştırılmamalıdır.

XV. asır Kıpçak kañçılıyalarında *nişan* ismi vesikalar kenarında bulunan ve *tehiyyetten* başka vesikayı gönderenin ismini de ihtiva eden *tehiyyetlere* (Aḥmad'ın birinci yarlığının 12. satırına bakınız) veya süslü bir tarzda hazırlanmış davetlere, invocatiolara (Hacı Girey yarlığına bakınız; Kurat, AOY 66. s.) verilirdi.

Yarlıklarda bulunan ıstampa mühürlerinin adı Saray veya Kurat tarafından tetkik edilen Kırım yarlıklarınca verilmemekle beraber, Sahip Girey'in Kazan'da çıkardığı al mühürlü yarlık "al nişanlı yarlık," diye tavsifinden (TM II, 82-83) anlaşıldığı gibi Kıpçak kañçılıyalarında bu mühürlerin ismi de *nişan*-dı. Bunun için biz de yazımızda bu mühürleri, Kurat'la beraber, *nişan* ismiyle andık.

⁵ Radloff: *adaş* [Kazan] 1. 'denselben Namen habend, Namensvetter', 2. 'Freund, Gefährte'.

⁶ 632. s. 52. notuna bakınız.

⁷ 613. s. 13. notuna bakınız.

⁸ Grönbech: *öbüge* 'Grossvater'; Radloff *öböğö* [Televütçe] 'der Urahn, Urvater' < Moğolca *ebügen*.

⁹ لا yerine bir بلغا şeklini beklerdik. Fakat لا şeklinin şimdilik kontrol edilemeyen (611. s. 4. notuna bakınız) bir istinsah hatasından başka bir şey olmaması da mümkündür.

¹⁰ Gerundium continuitatisin menfi şekli. 619. s. 48. notuna bakınız.

¹¹ 632. s. 55. ve 56. notlarına bakınız.

¹² باريشور ايكان ve كيليپشور ايكان geniş zamandan nakli geçmişin şekilleridir, yani Uluğ Muḥammad yarlığında geçen (5. satır) قیلورلارارمش -e benzer (615. s. 23. not) mürekkep zamanlardır.

Kazan Türkçesinde *i-* 'olmak' fiili *-ğan, -gen, -qan, -ken* ekiyle genişletildiği zaman '-dır, -dırlar' mânasında verbum finitum olarak kullanılmakta ve her hangi bir fiilin *-ğan* işaretli geçmişle beraber, praeteritum perfectum indefinitum mânasında geçen bir mürekkep zaman meydana getirmektedir: *eytken iken* = *eytken imêş* 'söylemiş imiş' (Pröhle: NyK XXXVIII, 82-83).

Pröhle *iken* şeklinin yalnız *-ğan* ekli nomen verbalelerle yapılmış misallerini veriyor ve *-r* işaretli fiil şekilleri yanında *i-* 'olmak' fiilinin, ancak *yığlar idêm* 'ağlırsam, ağlıyacaktım'; *yığlar imêş* 'ağlamış, ağlamış' gibi şekillerinden bahsediyor (NyK XXXVIII, 85). Fakat Pröhle'nin metinlerinden *iken*-in başka fiil şekilleriyle veya nomen verbalelerle *dubitatif* mürekkep zamanlar meydana getirdiği anlaşılmaktadır: *ewwelgê zamanda bër kêşênêñ gidê qızı bâr iken* 'bir zamanlar bir kişinin yedi kızı varmış' (101. s.); *ândan suñ üz êşênden eyte imêş*: "xeylêlê kêmsene l törlö yâqtan tözâq qörıp minêm kêbêk âñranı tozâqqa töşöre

iken!, „ *digen* 'sonra kendi kendine dedi: "hileli mahlûk! her taraftan tuzak kurup, benim gibi aptal birisini tuzağa düşürmüş," (103. s.);... *l'âkin ewwel buyîni we inêñnê ðl'şep qâramayın'sa qârniña sıyarmın-mı iken? diyêp* "lâkin evvelâ boyunu, enini ölçerek, acaba karnına sıgar mıyım? görmeyince," diyerek '... (106. s.).

¹³ Çok hususi bir şekil olup, önünde bulunan *باريشور ايكان* ve *ايكان كيلشور* terkipleriyle beraber bir nakli geçmiş (belki plusquamperfectum) meydana getirmiştir.

ايكان دورلار hakkında Kazan Türkçesinden misal verememekle beraber, Çağataycada geçen bazı fiil şekillerini bu mürekkep zamanla karşılaştırabiliriz: *باريشور ايكان دورلار بار ايكان دور* 'au Nord, bien qu'il y eut anciennement des villes' (Baber-Name, Beveridge yazması 1 r 5); *دورلار ايكان دور* 'dans les festins, il excellait à chanter les chansons à boire (*kouchouk*), suivant la mode de ce temps' (Baber-Name, Beveridge yazması 13 v 7; Deny, Gramm. 1360. §-ına bakınız).

دورلار şeklinin *tur-* fiilinin geniş zamandaki çokluk 3. şahsından başka bir şey olmadığını tahmin ediyoruz. Tahminimizi *tur-* fiilinin geniş zamanı Kıpçak ve Çağatay lehçelerinde muhtelif nomen verbalelerle türlü türlü mürekkep zamanları meydana getirebilir mülâhazası da desteklemektedir (*keliptirmen* Telegdi: KCsA I. Ergänzungsband, 296; Schinkewitsch: MSOSW XXX, 55 — *kötöp törörmin* 'bekliyorum'; *têrep törörmin* 'destekliyorum' Pröhle: NyK XXXVIII, 108 — *keledirmen* at-Tuĥfat, ed. Halasi Kun 53. varak ve passim; Vambery, C'ag. 23. ve müt. s.; Schinkewitsch, MSOSW XXX, 54).

Kazan Türkçesinde *tur-* fiilinin geniş zaman birlik 3. şahsından meydana gelmiş olan praedicatum takısı bugün *dır*, *dir* şeklinde geçmektedir (Pröhle: NyK XXXVIII, 85).

¹⁴ 616. s. 26. notuna bakınız.

¹⁵ Okunuşu *رک* olsa gerek. 622. s. 66. notuna bakınız.

¹⁶ Haber tarzıdır. 622. s. 68. notuna bakınız.

¹⁷ *yiber-* (Radloff: *yiber-* [Tobol, Çağatay, Türki] 1. 'schicken, senden') fiilinin şuhudi geçmişi. 617. s. 30. notuna bakınız.

¹⁸ 632. s. 58. notuna bakınız.

¹⁹ 17. nota bakınız.

²⁰ *bizim sultan* terkibi hakkında tafsilât için 621. s. 65. notuna bakınız.

²¹ 'il y a' mânasındaki fiilin şekli Kazan Türkçesinde de *bâr-dır* (Pröhle: NyK XXXVIII, 87): *qâgtqan mâlda bereket bâr* 'yeniden bulunmuş maldâ bereket vardır' (NyK XXXVIII, 98).

²² Bu kelimeyi Farsça *zinhâr* 'gare, attention' kelimesiyle birleştirdik. Abessivus takısına gelince, bunun Kazan Türkçesinde de *-sız*, *-sêz* şeklinde geçtiğini söyleyelim (Pröhle: NyK XXXVIII, 71).

²³ Kelimenin okunuşu *semiñe-dir*. 617. s. 29. notuna bakınız.

²⁴ Kazan Türkçesinde *miñe* 'bana' şekliyle karşılaştırmız (Pröhle: NyK XXXVIII, 74).

²⁵ 624. s. 86. ve 625. s. 91. notuna bakınız.

²⁶ *iδ-* fiili hakkında 614. s. 17. ve *-l* eki hakkında ise 626. s. 103. notuna bakınız.

IV

Aḥmad'ın ikinci yarlığı

UMUMİ BİLGİLER

Bulunduğu yer: Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, No. E. 6464.¹

Gönderildiği şahıs: II. Mehmet.

Yazıldığı tarih: mayıs - haziran 1477.²

Ölçüsü: 68 × 21 cm;³ meşin tomar içine sarılmış; 24 satırdan ibarettir; satırlar arasındaki mesafe 2 cm. Kâğıdı: Cinsi tesbit edilemedi;⁴ pürüzsüzdür. Yazısı: Bir nevi talik; eli Aḥmad'ın birinci yarlığındakine benzemektedir. Mürekkebi: Siyah, bazı kelimelerde yaldızlıdır.

Mührü: Yoktur.

Yarlığın kenarında, 16-18. satırların başında, yaldızlı mürekkeple yazılmış bir başka nişan (tehiyyet)⁵ bulunmaktadır. Bu nişan: *تحيته* ibaresini vermektedir.

Fotografyası: Kurtoğlu: Belleten II 5-6: XX. levha; Kurat, AOY 171-172. s.

YARLIĞIN METNİ VE TERCÜMESİ

- | | | |
|---|-------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1 | هو | Tanrı. |
| 2 | خداوندگار اعظم قرداشيم ⁶ سلطان محمد
كامكار | En büyük hüdavendgâr, kardeşim
sultan Mehmet kamkâr. |
| 3 | بجناب استبصار ⁷ اخ الاعز والاکرم
سلطان السلاطين العرب والعجم مالك
رقاب الامم | Zeki, çok izzetli ve pek kerim kardeş,
Arap ve Acem sultanlarının sultanı,
milletler rekabesinin maliki, |
| 4 | ظل الله في الارضين قهرمان الماء والطين
ناصر عباد الله حافظ بلاد الله قاهر
اعداء الله اعدل | Tanrının iki âlemdeki gölgesi, su
ve yer kahramanı, Tanrı hizmetkârlarının
koruyucusu, Tanrı beldelerinin muhafızı,
Tanrı düşmanlarının kahredicisi, |

- 5 سلاطين الانس و ألمان منيع⁷ احسان
المعدلة و الاحسان غياث الدنيا
و الدين
- 6 مربى العلماء و المستمدين خلد الله ملكه
و سلطانه و جعل فوق الفرقدين مكانه
و ايوانه
- 7 و⁸ حق سبحانه و تعالى افتاب عظمت
و بختيارى و سايه سلطنت و كامكارى
و⁸ در اناء الليل و⁸ اطراف
- 8 النهار و از حضرت سبحانى و قوه برهانى
مزيد عمر و دوام دولت و خلود
عظمت و حشمت تا دامن
- 9 قيامت تابنده و پابنده داراد ظل ظلال
ابداً مبسوط باد بحرمة النبي و آله
الاجاد
- 10 بعد از عرض محبة الاخوة و تبليغ تنعيم
التحية اعلام
- 11 اول ترور⁹ كيم رسول مرسل قراج
بهاتور كيلدى
- 12 سيزينك ساغ و سلامت ليقينكيزنى بزكا معلوم
قيلدى هم اول اخبار بلدان مفتوحنى
تقى بزكا تعيين قيلدى
- 13 بز تقى بعد استماع الكلام بغايت و لا نهايت
شادكام اولدق¹⁰ الحمد لله تعالى
و حسن استكمال
- 14 اموره¹¹ سزيناك¹² و بزيناك¹² آرامزدا
قرينداللىق على طريق المحبة ظاهر
بولدى من بعد هذه الايام و دهرا¹³
- insanların ve canların sultanlarının
en âdili, kerem ve adalet ka-
lelerinin yaklaşılmazı, din ve
dünya yardımcısı,
- istidatların ve âlimlerin yetiştiricisi
cenabına. Tanrı mülkünü ve
saltanatını bakî etsin, sarayını
ve yerini Küçükayı yıldızından
da yükseltsin.
- Ve Tanrım — methedilsin ve o
yücedir—bahtiyarlığın ve aza-
metin güneşi, başarıllık ve sal-
tanat gölgesi, hem gece saat-
lerinde hem gündüz kısmında
- ayrıca hazret-i süphani ve kuv-
vet-i bürhaniden ömür çoğal-
ması ve devlet devam etmesi ve
azamet ve haşmet ebediyeti —
- kiyamet gününe kadar parlak ve
sabit ola, gölgelerin gölgesi
üzerine daima yayılmış ola !
Peygamberin ve şanlı haleflerin
hürmetiyle.
- Kardeşlik muhabbetini arz ve te-
hiyyet tamam olduğunu tebliğ
ettikten sonra ilâm
- odur ki, gönderilmiş elçi Karaç
Bahatur geldi ;
- sizin sağlığınızdaki ve selâmetiniz-
den bizi haberdar etti, hem o
fetih olunmuş beldelerin haber-
lerini bize bildirdi.
- Biz dahi sözlerini işittikten sonra
fevkalâde ve sonsuz sevindik.
Yüce Tanrıya şükürler; işinin
sonunu güzelleştirsın !
- Sizin ve bizim aramızda kardeşlik
muhabbet yolu üzerine zâhir
oldu ve bu günlerden sonra ve

- 15 من الاعوام ايكسوك¹⁴ بولماي¹⁵ اغير
سلام ينكىل بولاك¹⁶ برلا ايلجى
و كيلاجى لاريمز¹⁷ بارسون¹⁸
كيلسون¹⁸ yılların ebediyetine kadar eksil-
miyerek, ağır selâm ve taşın-
ması mümkün hediye ile elçile-
rimiz, tercümanlarımız varsın
gelsin,
- 16 دوستلوق قرينداش ليقيمز¹⁹ كوندن¹⁹
كونكا²⁰ ترق قلسون²¹ تيب²² سيزكا
ايلجى ليك كا dostluğumuz, kardeşliğimiz günden
güne terakki etsin diye, size
elçiliğe
- 17 عزيز خواجه آتليغ²³ قرينداشم اوغلون²⁴
ييارديم²⁵ حيتكيس²⁶ خ نينك²⁶ بر
اوغلى²⁷ من من²⁸ 'Azîz hoca adlı kardeşim oğlunu
gönderdim. Cengiz hanın bir
oğlu benim,
- 18 بر اوغلى عزيز خواجه ترور²⁹ ايمدى دين
سونك³⁰ سيزينك برلا بريم آراميزدا
تنكرى عنايى bir oğlu 'Azîz hocadır. Bundan
sonra sizinle bizim aramızda
Tanrı inayeti
- 19 برلا دوستلوق اول طريقه³¹ زياده
بولغاي³² كيم ان شاء الله تعالى³³
سونكى³⁴ زمانه دا³⁵ دوست ile dostluk o şekilde ziyade ola ki,
inşallah Taala, sonraki zamanda
dost
- 20 دشمن اراسيندا بر آتى قالغاي³⁶ تقي
هر طرفنا نه [؟] سيز عزم و سفر
قيلسانكيز³⁷ بز تقي بو طرف دين دشمن arasında bir şöhreti kalal
Dahi her hangi bir tarafa siz
azim ve sefer açarsanız, biz dahi
bu taraftan
- 21 سزكا تقويت قيلورغا³⁸ حاضر ميز³⁹ بعد
اختصار الكلام بو كوندن ايلكارو
قاو ايش كيم سزينك size takvîyet vermeğe hazırız. Sö-
zü ihtisar ettikten sonra, bu-
günden sonra her hangi bir
iş ki, sizin
- 22 و بزنيك آراميزدا قرينداش⁴⁰ زياده سينغا⁴¹
تملق توتار⁴² اول ايش نينك تمجيلينكا
استعداد قيلورغا⁴³ ve bizim aramızdaki kardeşlik
artmasıyle alâkası var, o işin
taciline hazırlık yapmak için
- 23 مشغول بولسانكيز⁴⁴ سيز حاكم سيز⁴⁵ تيب
اغير سلام و ينكىل بولاك برلا
حضرتغا⁴⁶ رسول ارسال قيليندى⁴⁷ meşgul olsanız, siz hâkimsiniz
diye ağır selâm ve taşınması
mümkün hediye ile hazrete elçi
gönderildi.
- 24 تاريخ سكينوز شكسان ايكي دا مبارك
صفر آي نينك نصفيندا⁴⁸ استكتاب
قيليندى . Tarih sekiz yüz seksen ikide, mü-
barek safer ayının ortasında
yazıldı.

YARLIĞIN AÇIKLANMASI

¹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv Kılavuzu. I, 38. s.

² Kurat, AOY 46. s.

³ Kurat'a göre (AOY 46. s.) yarlığın uzunluğu 69 cm.

⁴ 611. s. 4. notuna bakınız.

⁵ 635. s. 4. notuna bakınız.

⁶ Yarıklarda ve Kıpçak lehçelerinde kullanılan *qarındaş* yerine burada *qardaş* şekli bulunmaktadır. Bu türlü kararsızlıkların Aḥmad'ın diğer yarlığında da geçtiğini (6. satır), hattâ Kıpçak dil yadigârlarınca da meçhul bir şey olmadığı (*qardaş* Telegdi: KCsA I. Ergänzungsband, 317; *qardaş* at-Tuḥfat, ed. Halasi Kun 86 r 6 ve passim) ilâve edilebilir.

⁷ استبصار ('a seeking, trying to see and perceive [a thing]; a seeking, trying to discover [a thing] mentally; a being intelligent, shrewd, sagacious; a being evident, manifest' Redhouse) ve منيع ('that does not admit or permit, that forbids or prevents; unapproachable, unassailable; inflexible' Redhouse) kelimelerinin okunuşunda sayın Necati Lugal yardım etmiştir.

Kurtoğlu (Belleten II 5-6: 249) ve Kurat (AOY 48. s.), استبصار kelimesini استبصار, منيع kelimesini ise منيع diye okumuşlardır.

⁸ 7. satırda üç kere geçen *ve* bağının hususi bir mânası vardır. Birincisini nida bağı olarak adlandırabilirken geri kalan ikisini *disjonctif* (*hem... hem-e* benziyen) bağı olarak telâkki etmemiz mümkündür.

Burada *ve* ve *u* bağlarının, çok kuvvetli bir Arap - Fars tesiri altında kalan IV. yarıktan başka, diğer yarıklarda geçmediğini (istisnalar: Arapça tanzim edilmiş bir tarih I, 19; بر و بار تينك II, 14 — bunun için Deny, Addenda 959. Ş-ına bakınız) kaydedelim. Bağlama için bu yarıklarda, Kazan Türkçesinde olduğu gibi, ya Türkçe bağlar (meselâ *birle*; 611. s. 7. notuna bakınız) kullanılır veya diğer imkânlara müracaat edilir.

⁹ Praedicatum takıları, yarıklara göre şunlardır:

Birlik 1. şahıs من من : من 'benim' IV, 17 — 3. şahıs اول تورر : تورر, اول تورر IV, 10-11; عنيز خواجه تورر IV, 18.

Çokluk 1. şahıs حاضر ميز : ميز IV, 21 — 2. şahıs سيز : سيز حاكم IV, 23.

Kıpçak dil yadigârlarının (Grönbech: *tur-*) veya Kırım lehçesinin, Kazakçanın, Kumukçanın praedicatum takıları Saray yarıklarına benzemekle beraber, bazı Kıpçak lehçeleri yeni inkişaf göstermektedir. Kazan lehçesinde praedicatum takısının 1. ve 2. şahısı kaybolmuştur. Daha çok şiirlerde geçmek üzere, ancak 3. şahıstaki praedicatum takısına raslanmaktadır: *tamaq tögöl, tamaq-tur* 'mide değildir, cehennemdir' (Balint, a. e. I, 4. s.); *Patıma qara qaşlı-dır* 'Fatma kara kaşlıdır' (Balint,

a. e. I, 18. s.); *yâxşılıqqa yâxşılıq her kêşênên êşê dêr, yâmanlıqqa yâxşılıq ir kêşênên êşê dêr* 'iyiliğe iyilikle mukabele etmek herkesin kârıdır, kötülüğe iyilikle mukabele etmek, hakiki insanın kârıdır' (Pröhle: NyK XXXVIII, 99).

Praedicatum takısının diğer Kıpçak lehçelerindeki başka türlü inkişafı hakkında bilhassa N. A. Baskakov'un Nogayskiy yazık i ego dialekti (Moskva-Leningrad, 1940) adlı eserine bakınız (63-64. s.).

¹⁰ Kıpçak lehçelerinin *bol-* fiili burada *ol-* şeklinde geçmektedir. Bu şekil bir yazı hatası olmalıdır. Brockelmann'ın bazı Kıpçak dil yadigârlarındaki *bol-* ∞ *ol-* tenavübüne ait izahı ('Ali's Qıssa'ı Jüsuf. 47. s.: بولى) burada vârit değildir.

¹¹ *حسن استكمال امورہ* diye okuduğumuz bu Arapça duanın *امورہ* kelimesindeki *o* Arapça mülkiyet şahıs takısının birlik 3. şahıstaki şeklinden başka bir şey değildir.

Bu dua Kurtoğlu [Belleten II 5-6: 249: *fahseni (ve husnu) istikmal-i umure*] ve Kurat (AOY 49. s.: *ve hüsn-ü istikmal-i umura*) tarafından, başka başka şekillerde izah edilmiştir.

¹² 613. s. 13. notuna bakınız.

¹³ Zenker: *دهرا* 'éternellement'.

¹⁴ Grönbech: *eksük* 'weniger'.

¹⁵ Gerundium continuitatisin menfi şekli. 619. s. 48. notuna bakınız.

¹⁶ 632. s. 55. ve 56. notlarına bakınız.

¹⁷ 614. s. 16. notuna bakınız.

¹⁸ Emir tarzının çokluk 3. şahsı. 625. s. 91. notuna bakınız.

¹⁹ 612. s. 8. notuna bakınız.

²⁰ 617. s. 29. notuna bakınız.

²¹ Emir tarzının birlik 3. şahsı. 625. s. 91. notuna bakınız.

²² 620. s. 53. notunun başına bakınız.

²³ 632. s. 58. notuna bakınız.

²⁴ Birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takısıyla genişletilmiş nomen accusativusu. 613. s. 14. ve 619. s. 47. notuna bakınız.

²⁵ 636. s. 17. ve 617. s. 30. notuna bakınız.

²⁶ Takılandırılmış nomenlerin kısaltılması hakkında Maḥmūd yarlığının 14. satırında geçen *تینک* (oku: *تنکری نینک*) kısaltmasına bakınız.

²⁷ Kurat'ın eserinde bu kelime *اوغلو* olarak (AOY 48. s.) geçmektedir.

²⁸ Praedicatum takısının 1. şahsı. 9. nota bakınız.

²⁹ Praedicatum takısının 3. şahsı. 9. nota bakınız.

³⁰ 629. s. 9. notuna bakınız.

³¹ *طريقة* 'sentier, voie; état, manière d'agir, règle de vie' (Belot) kelimesi Kurtoğlu (Belleten II 5-6: 249: *tarika*, dativus) ve Kurat (AOY 48. s. *طریق*) tarafından başka türlü okunmuştur.

³² Dilek tarzı birlik 3. şahıs. 621. s. 58. notuna bakınız.

³³ Çok kısaltılmış olduğu için, kelimenin okunuş şekli katt değildir. Bu kelimeyi Kurtoğlu *daki* olarak okumaktadır (Belleten II 5-6 : 250).

³⁴ 612. s. 10. notuna bakınız.

³⁵ 618. s. 38. notuna bakınız.

³⁶ Dilek tarzının ve gelecek-dileğin (futurum - optativusun) birlik 3. şahsı. 621. s. 58. notuna bakınız.

³⁷ 621. s. 56. notuna bakınız.

³⁸ 624. s. 82. notuna bakınız.

³⁹ Praedicatum takısının çokluk 1. şahsı. Daha 9. nota bakınız.

⁴⁰ قرينداش kelimesi belki قرينداش ليق yerine kullanılmıştır.

⁴¹ Birlik 3. şahıs mülkiyet şahıs takisiyle genişletilmiş nomen dativusu. 617. s. 29. notuna bakınız.

⁴² تعلق توتار terkiibini 'alâkası var' tercüme etmeliyiz.

⁴³ قیلورغا yerine olacak. 38. ve 624. s. 82. notuna bakınız.

⁴⁴ 621. s. 56. notuna bakınız.

⁴⁵ Praedicatum takısının çokluk 2. şahsı. 9. nota bakınız.

⁴⁶ 612. s. 9. notuna bakınız.

⁴⁷ 629. s. 10. notuna bakınız.

⁴⁸ Tarih terkipleri hakkında 632. s. 60. notuna bakınız.

* * *

Saray yarlıklarının dili ile Kazan Türkçesi arasındaki münasebetleri gösterebilmek için, Kıpçak lehçeleri arasındaki münasebetler meselesine dokunmak icabetmektedir.

Kıpçak dil koluna mensup lehçelerin arasındaki yakınlık çoktan beri malûmdur. Kıpçak dil yadigârlarının ve yeni Kıpçak lehçelerine ait tasvirî gramer ve lûgatlerin tetkiki Kıpçak lehçeleri kelime haznesinin bir bütün teşkil ettiğini göstermektedir. Lehçeler arasındaki ufak-tefek farklar bazı Kıpçak lehçelerinin kelime haznesini daha iyi tanıdığımızı, bazıları hakkında ise, daha az malûmat sahibi bulunduğumuza atfedilebilir. Sonra yeni ve eski Kıpçak lehçelerinin ses sistemi arasındaki ayrılıkların da son asırlarda vuku bulduklarını söyleyebiliriz. Bu sebeple Balkarcadaki $y > c > z$ veya $\zeta > ts$, Kazakçadaki $\zeta > s$ veya Başkurtçadaki $\zeta > s$ veya $s \rightarrow h$ gibi ses hâdiselerine dil yadigârlarında hemen hiç raslanmamaktadır. Tıpkı bunun gibi, Volga zümresindeki vocalis kaymaları Kazan Türkçesinden komşu dillere geçmiş olan unsurlardan anlaşıldığına göre, daha yeni bir devre aittir.¹

Yeni ve eski Kıpçak dil yadigârlarının tetkikından Kıpçak lehçeleri arasında gramer şekillerinin yalnız bugünkü Kıpçak lehçelerini

¹ Paasonen: JSFOu XV 2: 12-19; Räsänen: MSFOu L, 14-18, 91 ve 98; Wichmann: MSFOu XXXVI, 48-49.

değil, en eski dil yadigârlarının malzemesini de birbirinden ayırdeden bazı hususiyetler arz etmiş olduklarını tesbit etmek mümkündür.

Bu sebeple, Saray yarlıklarının dilini, kelime haznesine istinaden, Kıpçak lehçelerinden biri ile birleştirmek imkânsızdır. Zaten kelime haznesine dayanılarak yapılan birleştirmeler, yarlıklardan zengin kelime haznesine sahip dil yadigârlarında bile şüpheli neticeler vermektedir.²

Saray yarlıklarının dilini ses *critère*leri ile de bir Kıpçak lehçesiyle birleştirmek mümkün değildir. Arap yazısı yarlıkların vocalismusu hakkında açık bir fikir vermediği için bu *critère* ile yarlıkların dilini Volga zümresi ile birleştirmeye imkân yoktur. Consonantismus bakımından yarlıkların dili Kazan ağızlarına benzemekle beraber, bu benzerliğe büyük bir kıymet atfedilemez. Çünkü Kazan Türkçesi consonantismus bakımından muhafazakârdır.

Bu durum karşısında biz mukayese usulümüzde *syntactique critère*-lere ehemmiyet verdik ve bunlara istinaden yarlıkların dilinin Kıpçak lehçeleri arasındaki yerini tâyine çalıştık. Mukayesemizde tarihi, kavmi ve coğrafi sebeplerle yarlıklarımızın dilinin devamı olarak Kazan Türkçesini ilk namzet saydık. Bununla beraber Saray şehrine daha yakın Kıpçak lehçelerini de dikkat nazarına alarak yarlıklarda geçen gramer şekillerinin yalnız Kazan Türkçesinde ve Ufa ağzında değil, ayrıca Başkurt, Kırım, Karaçay, Balkar, Noğay, Kumuk ve Kazak lehçelerindeki karşılıklarını göz önünde bulundurduk.³

İşte bu suretle, bu mukayesenin neticesi olarak, gramer şekilleri bakımından yarlıkların dili ile Kazan Türkçesi arasındaki benzerliklerin en çok olduğu tesbit edilebilir. Yarlıklarla Kazan Türkçesi arasındaki bir-iki ayrılığı ise, beş asırda vuku bulmuş hâdiseler gibi telâkki etmek lâzımdır.⁴

Bütün bunlardan sonra Saray yarlıklarının dilinin Kazan Türkçesinin daha eski safhasından başka bir şey olmadığını ve böylece bu yarlıkların Kazan Türkçesinin XV. asra ait dil yadigârlarını teşkil ettiklerini söyleyebiliriz.

² Broeckelmann, 'Ali's Qışsa'ı Jüsuf. 46-59. s.; T. Halasi Kun, Die mameluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul: KCsA III, 82; A. N. Samoyloviç, K istorii literaturnogo sredneaziatsko-turetskogo yazıka. Mir-Ali-Şir. Sbornik k pyatisotletiyu so dnya rojdeniya. Leningrad, 1928. 1-23. s.

³ Mukayesemizde Kazan Türkçesi hakkındaki eserlerden başka şu eserleri kullandık: V. Pröhle, Baskir nyelvtan [Başkurt grameri]: KSz IV, 194-214; V. Pröhle, Baskir sojegyzyk [Başkurt lûgatçesi]: KSz V, 228-271; Samoyloviç, Opit kratkoy krimsko-tatarskoy grammatiki; W. Pröhle, Karatschaische Studien: KSz X, 215-304; Pröhle Karatschaisches Wörterverzeichnis: KSz X, 83-150; Pröhle, Balkarische Studien: KSz XV, 165-276; Baskakov, Nogayskiy yazık i ego dialekti; Dmitriev, Grammatika kumıskkogo yazıka; Gy. Nemeth, Kumük es balkar sojegyzyk [Kumuk ve Balkar lûgatçesi]: KSz XII, 91-153; Melioranskiy, Kratkaya grammatika kazak-kirgizskago yazıka.

⁴ 613. s. 13., 615. s. 24., 616. s. 27., 618. s. 42., 619. s. 48. ve 621. s. 58. notuna bakınız.

* * *

Son söz : Vocalislerin açık, kapalı ve yuvarlak oluşunu harflerin üzerine konulan ۛ, ۛ, ۛ işaretleriyle gösterdik.

Düzeltilmeler: 604. s. 3. satır: değildir yerine değildir. ; 604. s. 25. satır: *etnographique* y. *ethnographique*; 607. s. başlık: 706 y. 607; 611. s. 8. satır: ⁸⁷ سف دین y. ⁸⁷ سف دین; 611. s. 39. satır: genişletilmiş, y. genişletilmiş; 615. s. 12. satır: Kun, y. Kun; 618. s. 32. satır: 350. s. y. 350; 621. s. 2. satır: 85. y. 85); 624. s. 8. satır: *barırğa* y. *bârırğa*; 627. s. 31. satır: (?) y. [?]; 628. s. 9. satır: یخشی لاریمیز y. یخشی لاریمیز; 633. s. 11. satır: *şihşembe* y. *sihşembe*; 634. s. 21. satır: تیب y. تیب .
